

UZEI auzitan edo normalizazio bideak auzitan

Joxe Azurmendi

Muga, 21-12-1981, Mitxelenaren artikulu sonatu bat agertu zen, eztabaida luze bati hasiera emanaz. Hona hemen zenbait ohar.

1. — Literatura, kritika

1.1. Hemendik urte batzuetara, sortu dituen istiluengatik batik-bat, baina trajektoria batetan kokatzen delako ere, Mitxelenaren beste batzuekin batera aztertuko da artikulu hau.

Hamar urtetik hamar urtera, izan ere, Mitxelenak baditu saio batzuk, nahikoa inportanteak izan direnak euskal literaturaren gerra ondoko desarroiloan:

- 1951, *Euskal literaturaren etorkizuna*, «euskara kaletartu» eslogan famatua oinarrituko zuena; seinala-garriagoa, nire ustez, gerra ondoko literaturak barnean —erbestearekin kontrastean— eramango dituen linea nagusiak markatzen zituelako.
- 1960, *Asaba zaharren baratza*, bizkunde literario berria aztertuz: gazteen izpiritu kritikoa, etab., garbi/mordoilo arazoa bereziki. Hein batetan, gerra aurreko «garbikeria» biderearen azkena signifika dezake, bide berriaren finkapena behintzat.

- 1970, *Pro Domo*: euskararen batasunaz. Hirurok lan kritikoak dira, aportazio arras positiboak halere, gerra ondoko desarroiloaren hiru momentu nagusiak markatzen dituzte. Laguntza eta gida onak izan dira be-lunaldi gazteentzat.
- 1981: kritikoa, nik aportazio positiborik batere gabe aurkitzen dudana, ez gida eta ez lagungarri, bai nahaskarri, *Nuestra irresistible ascensión de la poesía a la ciencia* izan da (*Muga*, 21-12-1981): mila gau-zari buruz eta euskararen normalizazioaz.

Artikulu honek hobe zuen ez irten argitara. Mesederik ba-tere ez diote egin, ez argitara dionak eta ez argitaratzera ani-matu duenak. Adiskideak horretarako edukitzen dira.

1.2. Uste dudanez, Mitxelena, ez informazio-mailan eta ez reflexio-mailan egiaz menderatzen zituen arazoetan sartu da, — nahastu, hobe.

Lehenengo, gaian sartu ez nahita edo ezinda bezala inguru-minguru ibili ondoren han eta hemen, eta UZEI erasotzera bi-dean, egoera literarioari ematen zaio errepasso bat. Pobrea, txarra baino gehiago. Gogorra. Topikoak, betegarriak. Mila tokitan errepikatu izan diren leku komunak, mila aldiz zuzendu izan diren okerrak berriro (CAPEko hitzaldian esan zuenez, prosa baino poesia *gehiago* ere idazten omen da oraino!). Edo Mitxe-lenari lehendik beste leku askotan irakurrita dauzkagun gauzak: Mokoroaren anekdota, «ostia» esanez gero literatura egin uste omen duten gaxteen kontuak (hitzaldikoa), irakurleen axolaga-bekeria, etab. Azkeneko hau, esate baterako, korrientea Mitxe-lenaren rezensioetan, 50. urteetan hasita. Entzun izan dituene-tatik bakarrik ari balitz bezala. Urrutiko kanpaien oihartzun ma-ketsak. Ezer berri gutxi, mingarri asko.

Ze, bestela, Mitxelena zorrotza izan da, inor ez bezala. Obser-bazio benetan originalak eta harrigarriak egiten daki, gaiari berak dakien bezala heldu dionean. Zorroztasuna du, hain zuzen, bere dohain partikularrenetako bat. Zorroztasun intelektuala, alegia, ez tenperamentala (lehenengoa gabe bigarrena ikusten bait da hemen). Urteetan horixe miretsi diogu eta horrexek eraman gaitu —ni behintzat— nolabait haren ikasle sentitzera eta haren etengabeko irakurle izatera. Horrela da eta ez daukat zergatik ezkutatu. Orain ez dut esango kamuts agertu denik: bere egiaz-ko aizkora eta egurra hartu ere ez dituela egin, esango nuke. Porra batekin egin du lana. Bere egiazko gaira bidean, han eta

hemen porrazo batzuk eman ditu, literaturari, kritikari, eta bere egiazko Navas de Tolosa UZEIn aurkitu du.

1.2.1. *Kritikari* ematen dion tratamendua penagarria da.

Badabilta hemen batzuk, ez dakit Mitxelenak kritikatzan di-tuen adulatzaileetakoak ala zer, garai bateko kritikaren bikaina, ugaria, etab. goratuz (*Egan*), oraingoaren eskasari alderatuz; pro-blema faltseatuz, egia esateko.

Kantitateak oso erraz konpara litezke: aski da numeroak ate-iatzea. Orain, kritikan, orduan baino firma gehiago, artikulua gehiago eta letra-masa gehiago daukagu (zer kritikatu gehiago ere). Gezur hutsa da, beraz, kritikarik *ez dagoela*. Egon ere agian ez dago, egon behar lukeenaren aldean; baina beste edonoiz eduki dugunaren aldean bai, badago, eta ez gutxiago, esaten de-naren kontra. Egon, inoiz baino dextente gehiago dago.

Kalitatea beste gauza bat da. Baina nire inpresioa da, hor ere faltseatu egiten dela, «iragan denborak» loriatzeagatik. Lehe-nengo, Mitxelena (kritiko literarioa) bat da eta lehen ere bat zen. 1960 aldera Mitxelena geneukan, *kritiko* bat; baina *kritika*, zer *kritika* geneukan (Mitxelena aparte)? Suerte pisika batekin beti da posible Matxinbentatik munduko biolinista hoberena ateratzea, Yehudi Menuhim bera baino askoz hobea: horregatik ez daukagu esaterik, Euskal Herria musikan eta bereziki biolin musikaren kultiboan oso ondo dabilenik. Nik ez dut uste 1960 edo aldera euskal *kritika* hobe zebilenik orain baino.

Gero, Mitxelenak ere denetik zeukan: *kritika* onak, ez hain onak, oso konbentzionalak, orain ere mila egiten diren modu-koak (eta halaxe izan behar, edozein huskeriatxo reseinatu beha-rra bait zegoen: klasiko bat, eta gero bederatziurren bat) eta batzuk monumentalak, historikoak. Ez diot nik Mitxelena kri-tikoari ezer kendu nahi (are gutxiago, nik neuk zenbat zor dio-dan ondo dakidala). Baina, hirugarren, bereizi beharra dago: or-duan beste fase batetan zebilen euskal literatura. Kritikak ere beste funtzio bat zeukan, egin ere beste modu batetan egiten zen (aldera, esaterako, *Leturiaren egunkari ezkutua*-ri kritikak orduan ematen zion trataera eta oraingo kritikak ematen diona). Ez zen kasualitatea izan, justu gure hizkuntzalari hoberena iza-tea gure kritiko hoberena.

Orain, ordea, produkzio literarioan bertan beste problema-tika bat dabil: beste modu batetan planteatzen da *kritika* ere. Orduko *kritika*-modua ondo zegoen orduan: nik ez dakit orain asko balioko ote lukeen.

Bere historia du horrek. Textu gehiagoren bila joan gabe, Ibon Sarasolak (1971) berak esaten zuen, ordura artean obra literarioen «estudio literarioa, estudio linguistikoa egiten zuten hizkuntzalari eta euskalzale berberak egiten zute[la], berez ez zegokien eginkizun batetan sartzen zirelarik. Honen ondorioz ez du euskal literaturak gaurdeino sail autonomo bat osatu eta estudio literarioetan neurritz gaineko garrantzi bat eman zaie faktore linguistikoei. Bestalde, literaturaz kanpoko aurreritzi eta ikuspegiak areagotu egin dute euskal literaturak pairatu izan duen desitxuratzea».

Nik ez dakit kritika espezifikoki literarioaren arazoa inoiz lehenago planteatu eta landu izan ote den gaur bezala. Ez dut uste. Eta bai bait dira bide horretatik ahaleginak egiten ari direnak, ez beti gaizki, eta beren izen eta deitura propioak bait dituzte, Mitxelenaren artikuluan oraingo kritikari buruz orokorki esaten eta isiltzen direnek, eta besteren batzuei haren aurretik zein ondotik entzun behar izaten dizkiegun gauza berberen errepikapen topikoeak, ez diote inola ere justizia egiten momentu honetako kritika-munduari. Kritika-alorrean orain dagoen interesgarrienari, kasurik ere ez dio egin. Egiatzko arazoan eta egiaz interesatzen diren kritika-saioen arras kanpotik geratzen dira Mitxelenaren obserbazioak.

1.2.2. Beste hainbeste esan liteke *prosa/poesia* arazoaz. Poesia hobea izango da beharbada prosa baino. Ez dakit. Momentu honetan saio eta ahalegin interesgarririk inon egiten bada, halere, prosan da, ez poesian. Merezi zuen atentzio —kritiko, noski— piska bat gehiago. Eta hain zuzen badakigulako Mitxelenak hori egin dezakeela, oso ondo egin ere, horretara jartzen bada, artikulua bedekatu honek haren lanaren barruan arras desmerezitzen duela, salatu behar. Eta, oro har, gauden momentu literarioaren balantze ezin pobregoa eman digula.

2. — UZEI

Ez dakit zergatik muntatu nahi izan den apropos eskandalo hau.

Dena dela, tontakeria bat da, orain UZEI kritikatzetik ez dagoela, problemak agerian eta kritikoki planteatzetik ez dagoela herri honetan, eta horrelakoekin etortzea. Eraso bat egin da, itxuragabeko eraso: Mitxelenaren hitzaldia CAPen, irratiko interbentzioa gero, berriro irratian Mitxelena, geroxeago Sarasola

berriro irratian, egun gutxiren barruan akumulaturik dena, eta *Muga*-ko artikulua segituan, *Deia*-k eraman duen jokabidea azkenik. Erreakzioa gogorra izan bada, ez da izan espero zitekeena besterik. Utz ditzagun hipokresiak: zertarako probokatu nahi zen eskandalo hori?

Eztabaida honek ondorio latzak izango ditu bat baino gehiagoren bizitzetan. Gauzak ez dira berriz lehen zirenak izango gure artean. Egongo ziren arrazoiak, horrelaxe jokatzeko. Ezin esango dugu, halere, arrazoi horiek inon oso garbi eman zaizkigunik.

Aitortzen dut, ez dela helburu edo asmo horiei buruz bakarrik, gauza haundirik argitzen ez naizela. Konkretuago: azkenean ez dakit eta ezin dut ikusi zein den UZEIri buruz Mitxelenaren posizioa zehatz eta mehatz. Erakunde gisa: ez dakit lan-talde txalogarri eta laguntza merezigarritzat ote daukan, oro har, ala presio-talde beldurgarritzat, botere-grinaz beteriko mafiatzat, zerbaitek edo norbaitek lehenbailehen geldiarazi eta lotu beharra daukana. Haren lanak: ez dakit «un gran acierto de conjunto, como basados en un buen conocimiento de la lengua» epaitzen ote dituen, ala «chapuza apesurada» modukotzat daukan, kapritxoa eta gustu subjektiboa beste oinarri gabe. UZEIren natura eta helburuez: ni ez naiz argitzen, eta ez dut uste UZEI artikulua honen bidez ezagun dezan inor hobeto argituko zenik (artikuluaren irakurleak ez dauka euskara jakin beharrik, UZEIko lanak irakurtzeko beharko duen bezala), negozio bat ote den, euskal kulturaren sartuta, propio dirua (eta boterea) irabazteko asmoz, ala kultur elkarte bat lehen-lehenik, nahiz dirua ere behar izan gero, biziko bada. Azken finean ez dakit Mitxelenak zehazki zer proposatuko ligukeen bere alternatiba gisa: UZEIren aktibitate oro geldiaraz dadila derrefente, ala lehenbailehen sor daitezela beste bi, hiru UZEI gehiago. Aukeran denetarako adina testu eta sujerentzia dago textuetan. Textuetan, alegia, ez bait dut ezer egiten «artikuluaren izpiritua» esplikatua nahirik datorkidan hirugarren baten explikazioekin, batez ere «izpiritu» hori berak asmatua denean, textutik oso urruti. Textuaren izpiritua textuan bertan egoten da. Eta ni behintzat ez nintzateke ausartuko pentsatzen, Mitxelenak ez dakiela esan nahi duena esaten, hark «esan nahi zuena» nik hobeto esango dudala.

Beharrezkotzat jotzen ote diren ere ez dakit UZEIko lanak: Sarasolari ez zaizkio hain premiazkoak iruditzen oraingoz; Mi-

txelena, oker ez banago, agudo erantzun beharrezko eske haundi eta larriaz mintzo da.

UZEIn, zer duda, ez da beste munduko gauzarik egiten (ezagutzen ditugu geure eskasiak horko lankideok: baina umeke-ria da, UZEIko hiztegiak orain munduan ez dakit nongo beste lan teknikoekin konparatzen eta ibiltzea: zer dira, ba, beste mundukorik, euskal Gobernu eta Gobernu horretako Ministrariak, banan-banan, Euskaltzaindia eta euskaltzainak, euskal nobela eta nobelistak, poesia, prentsa, periodistak, Filologia Fakultatea? Norako egin dira, ba, UZEIko hiztegiak?). Kritikak ondo daude, gutxienez kritika direnean. Kritikarik ez direnean, fantasiak baino, ez ondo eta ez gaizki daude kritika gisa; beste zerbait bezala egongo dira ondo ala gaizki.

Natorren Mitxelenarenera. Zer elkarrizketa- edo informazio-modu egon da erasoaren aurretik?

Aurrena textuak egin behar omen dira, gero hiztegiak. Ados erabat. Baina textugintza-experientziak eginez hain zuzen erabaki zen UZEIko «textu hiztegien» tankera, textugintzan aurkitzen ziren problemen soluziobide bezala. Orain bertan horixe bait da hiztegi bat egiteko prozesuan lehen-lehenengoa: artikulu nagusiak edo textua. Inpresioa daukat Mitxelenak eta Sarasolak hiztegien aurretik egin ziren experientzien, erabili ziren eztabaiden, eta azkenean formula honetara jotzeko arrazoien oso berri gutxi ote duten, tartean makina bat jende ibili bazen ere. Aurretik urteetako eskarmentua dago, ordea, nolabaiteko textugintzan hain zuzen: *Jakin-en* (eta konplexu oso sinplea da), *Elbuzar-en*, UEUn, EKTetan, itzulpenetan (Xalbador Garmendiaren *Lurraren kondaira* bakarrik aipatuko dut), tesi saioan (Ramon Garateren *Lanaren antropologia* bakarrik aipatuko dut), ikastoletan, eliz ikastetxeetan (*Natur Zientziak* hiztegiaren aurretik, adibidez, Donostiako Seminarioan eta Jesus Altunaren ardurapean, biologiako apunteak euskaraz egiten ziren), etab., etab. Hiztegietan ez da inor hasi textugintzan aurretik makina bat saiatu gabe. Eta textuaren aurretik joan beharra ezagutu delakoxe hartu da Hiztegien tankera horixe, artikulu nagusien inguruan hiztegi guztia artikulatuz.

Berdin, lehenengo Autore zaharretatik eta textu idatzietatik hitzak bildu behar omen direla. Jakina, ba! Ba al dakite, Mitxelenak eta Sarasolak, eta Knör-ek, «kultur hitz» horien bilketa 1957an hasi zela, Donostiako Seminarioan hori ere (hogeita bost urte duela, hortakotz), Euskal Herriko Seminario guz-

tiak elkartu zitzaizkiela gero, fitxategia Arantzazun gordetzen zela? *Elbuyar*-ekoek beren aldetik zenbat bildu zituzten, UZEIk berak zenbat gehiago bildu dituen gero, etab., ikus bedi otsailaren 21eko *Deia*-n eta *Egin*-en. 160 mila fitxatetik gora bildu badira, konforme, ez da aski izango, baina gizalege oso gutxi da, salaketak ezer bildu ez balitz bezala egitea publikoan.

Mitxelenak besterik uste badu ere, errua neurea izan zitekeela, hainbeste gauza ezin ulertzeko, ez nintzen geratu pentsatu gabe, ez. Egia da, neure apaltasun guztiarekin ere arrazoa ez nuela hainbeste neure ignorantzian edo inteligentzi faltan suposatzen, Ibarzabalek nonbait hobeto ikusi duen bezala. Informazio-faltan suposatzen nuen. Neurean eta Mitxelena baitan ere (orduan eta orain) suposatzen nuen informazio-faltan. Larritu ninduen, beraz, pentsatzeak, euskal mundua hain txikia izanik ere, elkarren berri baino susmo txar gehiago ez ote genuen. Inpresio hori gero eta areagotu egin zait eztabaida luzatu ala. Mitxelenaren konbinazioetan UEU eta UZEI eta *Jakin* eta *Elbuyar* eta, nola nahasten diren, esaterako, nahiko kezagarria da niretzat. Edo Knöer-ek, UZEIko lankidea izanik, nola esan dezakeen lasai-lasai, «hiztegien husketa eta hitzen bilketa» egin gabe ari dela UZEI, etab. Edo nola esan litekeen, behin erabilitako hitzen zuzenketarik ez dagoela.

Objekzio orokor askori («presaka» egiten omen dira gauzak, etab.) modu desberdinetan erantzun zaie: objekzio horrek berdin balioko zukeela euskararen batasuna ez egiteko, etab. Nik neuk hor ere ez dakit horrelako objekzio-moduei erantzuterik ba ote dagoen eta merezi ote duen erantzuten saiatzeak. Hain erlatiboak dira —hain subjektiboak azkenean— horrelako eragozpenak. Batek baino gehiagok gogoratuko zuen harako Mitxelenaren beste ateraldi hura: «Declaraciones como las del Padre Larzabal, diciendo que el euskera unificado es una cosa que se hará con el tiempo... son deplorables. *Si ellos no tienen prisa, nosotros sí la tenemos*». (Orain, ordea, oso Larzabalen moduko proposapena egiten du Sarasolak!). Askok uste du, ordea, batasuna ez zela normalizazioaren lehen urratsa besterik izan. Eta lehen urratsak presa bazuen, hurrengoek ere presa dutela. Eta hurrengo horiek ez direla emango (68ko Arantzazuren aurretik 64eko Baiona dagoen moduan), zerbaitek edo norbaitek bidea urratzen ez badu.

Horregatik dira hain harrigarriak Mitxelenaren oraingo arrazoipide asko: objekzio horiei erantzunak, Mitxelena estudiatu dugun zenbaiten ustez, haren izkribuetan daudelako ederki asko

emanda. Presaren arazoari, adibidez. Edo «garantiak» abstraktuki eskatzeak zentzurik ez duela, eskatzen dituenak berak aurretik garantiaren bere ustezko neurriak azaltzen ez baditu: bestela garantiaren kontua arras erlatiboa bait da, eskatzen dituenetik eta dituenaren exijentzietatik dagoelako. Horiek, aldiz, exijentzi modu desberdinak ezezik, kontrarioak ere izan litezke. Maiz halaxe dira Euskal Herrian.

3. — Erdalkeria, espainolkeria

Berrito aitortzen dut, Mitxelenaren artikuluan nik zailtasun haundiak aurkitu ditudala. Beharbada nik neukan Mitxelenaren ideia goitik behera zetorkidalako. Eta, edozeinek bezala, nik ere ez nituelako nere eskemak bestegabe abandonatu nahi.

Nekeak ez ziren subjektibo hutsak halere. Zailtasunak, textukoak dira batzuk (eta ni textuari nagokio, ez «izpirituei»), textuingurukoak zenbait, eta artikuluko hau Mitxelenaren lehenagoko produkzioarekin uztartu nahi izatetik sortzen direnak ez gutxi. Mitxelenaren behialako zenbait testu aipatzeak ez dauka beste arrazoirik.

Bestetik Mitxelenaren artikuluko arrazoipideetan bereizi beharra dago diskurtsuaren maila desberdinak: politikoa, ekonomiko-finantzaria, pertsonal edo pertsonalizatua, sozio-linguistikoa eta propoki linguistikoa. Linguistikora mugatuko naiz orain. Besteez hobe dugu ixildu.

Linguistikoa ere, ordea, ohar orokorrak daude alde batetik (presa, orga idien aitzinean, etab.), adibide konkretuak bestetik. Ohar orokorren zentzu exaktoa jakin nahi bada, izpirituetan aditua ez denak behintzat, adibideetan orientatu beste erremediorik ez dauka. Nik ez dut beste hermeneutikarik ezagutzen. Hau da, alde batetik «llevamos camino de convertir al euskera en lengua *exonormativa*», etab. bezalakoak daude, guztiz orokorrak (euskararen alorrean edonolako «garbizaleek» mila aldiz esanak, modu batetan ala bestetan; eta alemanari buruz ere, esate baterako, berdin-berdin Schopenhauer-ek eta esanak). Gogoan hartu beharrezko abisuak dira zalantza gabe. Zein neurritan diren kritika zinezko bat, halere, ez da erraza jakitea (ea non daukan euskarak arrisku gabeko desarroilo eta normalizazio biderik!). Dena dela, horrelakoak euskarari buruz hain ikuspide desberdinetatik esan ahal badaitezke, eta alemanaz ere esan ahal izan badira halaber, zehaztu beharra egongo da kasu konkretu hone-

tako zentzu konkretua: eta horretarako adibide konkretuak daude. Bestetik, abisuok, abisu bezala eta bere orokortasunean, UZEIri bezalaxe egin ahal izango genizkioke, adibide bat jaritzeko, prosa literario berriari esate baterako. Oker ez banago, egina bait du Mitxelenak. Edo euskal prentsari, etab., edozer-tsuri. Hain zuzen Mitxelenaren kritika propioki linguistikoa (eta autoritate moral eta zientifikoaren arabera hauxe luke bere propioena) nola ez den egiaz UZEIren kritikarik, baina *de facto* ia euskal kultur mundu osoarena, kritikaturiko adibide konkretuetan ageri da nabar-nabarmen. Eta ez dut hori esaten, UEUko bileraren batetan gertatu omen zitzaionak Fernandoren gramatikak, etab., UZEIrekin oso zerikusi gutxi duelako berez. Gehiago dago.

Hona hemen hitzez-hitz Mitxelenak bere interbentzio desberdinetan kritikatu dituen adibideak: *bide ebakia* (1), *zentzu* (2), *energia* (3), *hegal/hegatx* (4/5), *klitxe* (6) *aparkaleku* (7).

— *zentzu*: Euskaltzaindiarena omen da, UZEIrena baino lehenago (ik. F. Mendizabal, «Mitxelenari ohar bat», in: *Deia*, 1982-1-27).

— *hegal/hegats* bereizketa, alde batetik, eta

— *energia*, bestetik, arruntak dira ikastoletan: ikastoletan, ordea, Euskaltzaindiak, eta UZEIrik egon baino dexente lehenago, onartu zituelako, sartuak bide dira: ik. *Zortzi urte arteko ikastola hiztegia*, 1975. Hiztegi hau Euskaltzaindiak finkatua da eta, hitzaurrean espreski adierazten denez, dudazko puntuetan Mitxelenari uzten zitzaion erabakia. (Beraz, harrigarriak dira orain Mitxelenaren bur-lak UZEIri, edo Fernando Mendizabali, Mitxelenari berari eta Euskaltzaindiari kasu egiteagatixe hain zuzen!).

— *klitxe* (*klixe* ordez): arrunt erabilia modu horretan hegoaldeko prentsan nahiz liburuetan. Zer esanik ez mintzaira arruntean. Horrelaxe, orobat, Kintanaren, L. M. Muxikaren hiztegietan ere. Bestalde Euskaltzaindiak *chocolate/txokolate*, etc. onartuak ditu.

— *aparkaleku* (*aparkatu*, etab.): arrunt erabilia orobat, eta Euskaltzaindiak onartua orobat: ik. «Merkatalgo Izendegia», in: *Euskera*, XVIII, 1973, 223. Ikastoletan ere jeneraldua, ik. Irakasle Elkartearen *Idazketa Hiztegia*, 1974. Ikus, halaber, Kintana, etc.

Beraz, UZEIren bekatu propio bezala *bide ebakia/camino*

cortado bakarrik geratzen zaigula, ematen du: Euskaltzaindiak berak ontzat emana du hori ere ordea (ik. Mendizabalen aip. lana). Nire konklusioa: Hau ez da UZEIren kritika bat, Euskaltzaindiaren kritika da, izatekotan.

Zer gertatzen da: Mitxelena gaur ez dituela onartzen Euskaltzaindiak lehenago hartutako eta guri autoritatez ezarritako erabakiak (Mitxelenaren autoritateaz bermatuak)? Edo ahaztu egin zaiola, berak lehenago zer erabaki zuen, h. d., berak eta Euskaltzaindiak erabakita lehenago ondo zegoena, gaizki dagoe-la gaur beste batzuek erabilia? Nahi adina hipotesi egin liteke hemen. Dena dela, ez dirudi erraza ulertzea, letrari, ez izpirituei, gagozkion artean.

Bietan bat: edo Mitxelena oso zabar ibili da bere adibideak aukeratzean, eta zabar ibiltzeaz gainera oso suerte txarra ere izan du (zazpi adibide eman eta zazpirak horrelakoxeak ateratzeko), edo apropos aukeratu ditu horrelaxe. Apropos aukeratu badiu, berriz, ondorioa zera da: Mitxelena kritikatu nahi zuena ez zela UZEI. Zer orduan? Normalizazio-prozesu guztia nonbait: ikastolak, «hiztegi modernu»gileak, administrazioa (udal askotako «aparkaleku» letreroak), Euskaltzaindia bera, prozesu horretan parte hartu duen neurrian; horien artean, artean bakarrik, UZEI ere bai noski. Baina seinagarria da: zergatik zazpi adibidetatik sei Euskaltzaindiak ontzat emanak, are bost Euskaltzaindiarenak berarenak eta horietatik lau UZEIrik egon baino ere dexente lehenagokoak? Zergatik bat bakarra ez UZEIko berezia? Askotxo da kasualitaterik izateko. Eta edozein interpretazio eman nahi zaiola ere, datua bera sintomatikoa da. Euskaltzaindiak, ikus beza berak hortik zein ondorio atera behar duen (ez du aterako). Besteok Euskaltzaindiari buruz atera beharko genituzkeenak, hari jarraitzea hain desastrosoa bada, aisa asma daitezke.

Ikus dezagun orain adibide kritikatuetatik Mitxelena behin eta berriro ateratzen dituen ondorioek nora jotzen duten. Adibide-pare bat gehiagoren artean:

— *Bide ebakia, norabide/zentzu*: «Tanto en las formas introducidas como creadas, se nota, creo yo, una clara dependencia de normas, tanto en la grafía que se supone habrá de influir sobre la pronunciación, como en los procedimientos de formación, como sobre todo en lo referente al significado de las palabras».

«...Tengo que subrayar, porque es indispensable, que el *erdara* a que se ha hecho repetidamente alusión es, en la in-

mensa mayoría de los casos, castellano mondo y lirondo, tirando a coloquial o a jerga pedante (...). Llevamos camino de convertir al euskera en lengua *exonormativa*, que va a recibir o está ya recibiendo sus reglas de una instancia exterior y evidentemente superior, con lo que nos convertimos en dialecto de una lengua completamente otra» (*Muga*).

— *klitxe/klixe*: «Y dentro ya de la grafía y de la fonología, ¿por qué, si no es porque el castellano se ha introducido como el *erdara* universal, escriben y dicen *klitxe*, cuando todos [bai?] aquí pronunciábamos *cliché* a la francesa (*klixe*) y yo lo sigo haciendo así hasta en castellano? O ¿es que vamos a seguir al pie de la letra las normas ortográficas que ni siquiera son de la Real Academia Española? Cualquier día, si es que esto no se ha producido ya, nos vamos a encontrar con frases como *guiski eta koina* (¿o *koña*, por expresivo?) *pixka bat*» (*Deia*).

— *Potence/Puissance*: «En el *Pórtico* ya citado de NZ [Natur Zientziak], p. XXIII, el prologuista nos descubre cómo, mientras nuestro vulgar *indar* corresponde a *energía*, *fuerza* y *potencia*, francés *énergie*, *force*, *potence* (bis), en lenguaje científico necesitamos el trío *energía/indarra/potentzia* (...) — En francés, por lo que veo, *potencia* se dice *puissance*, en el uso ordinario, en el religioso, en el matemático y en el físico: Leizarra el viejo escribía *puissança*. Nuestro españolismo de rebote es, al parecer, tan invencible en este terreno que no podemos sino pensar que «en toda tierra que garbanzos cría», y aun en las otras, *potencia* tiene que sonar como *potencia* y no, por ejemplo, como inglés *power*, que sería *ahal* o, si se quiere, *botere*» (*Deia*).

Zer komentatu asko legoke. *Natur Zientziak* UZEI baino lehenagokoa dela gogoratzetik hasi; nik, Lekuona Zaharrari esate baterako, Erreteriatik ez urrutikoa bera eta gaztetxo espainolizaturik ere ematen ez duena, beti *klitxe* irakurtzen diodala aspaldian eta entzun ere beti garbi-garbi «tx» entzuten diodala jarraitu, eta argumentatze estilo honen azterketa batetaraino. Ahaztu gabe, *Natur Zientziak* hiztegiari buruz, zergatik lehen ez eta orain bai, eta hain gogor, kritikatzan ote duen, 1976an argitara emana izanik (lan-taldeak eta metodoak harrez gero frango hobetu direla) eta dirudienez lehenago Mitxelenak berak hain lan positiboa aurkitu izanik, «auténtico avance» bezala, ez behin, pare bat aldiz gutxienez. Hiztegia bera ez bait da aldatu, norbait edo zerbait majo aldatu da bitartean. Zirkunstantziak,

noski, asko aldatu dira, besteak ere polliki aldatu dira eta gure inguruko gauzak. Muga nadin zirkunstantzia politikoetara.

Ez omen dira politikoak Mitxelenaren kritikarako arrazoiak. Horrenbestean konforme. Baina intentzioak eta asmoak aparte, horiek ez zaizkit axola, inplikazio politikoak ez ikustea, ez ikusten asko enpeinatzea da.

«Garbi mordoilo» arazoan badakigu gutxi-gorabehera Mitxelenak (hizkuntzalariak) nola pentsatzen duen, lehen nola pentsatzen zuen behintzat. Gerra ondoan «mordoilo bidea» hartu bada («antiaranista»!), berak zerikusirik izan duela, gogoratu ezezik, nik neuk eskertu egingo nuke. Kultur arazoetan «erdararen menpeko» garela, eta ez daukagula ez egoterik, esan samarra dago haren izkribuetan eta ongi samar, nire ustez, arrazonatua. *Gero*-ren erreseina aipa nezake; edo *Asaba zaharren baratza*, etab., etab., Orixe eta Olabideri egindako kritikak ez azkenik. *Iliasena*-ri egindakoa. Hainbat eta hainbat. Mitxelenak argi eta garbi irakasten ziguna da, «norbaitek oker edo zuzen, trakets edo dotore, garbi edo mordoilo lantzen ez badu, lantzeke geldituko dela alorra. Egungo trakeskeriatik bakarrik jaioko da biharko edo etziko apaintasuna». Beraz, trakeskeria-*tik*, eta *oker* edo zuzen lehiatuz.

Hori dena ulertzen genuen. Askoz gutxiago ulertu ahal izan dut, orain norbaitek Mitxelena «garbizaleen» banderatzat edo presentatu nahi izatea. Eta, egia esan, Mitxelenaren ondorioak ateratzeko moldea ere (hortixe doa *de facto*) ezin izan dut ongi ulertu, auzi zahar hori biztera bait dator zuzen-zuzenean (berak, asko ez duela, gauditutzat ematen zuen auzia, gainera) eta «nuestro españolismo de rebote», «esta forma monstruosa de disglusia», «la más abyecta dependencia lingüística» bezalako termino goxoeekin, arrazoiaren bati erantzungo bait dio gauzak horrelaxe formulatzeak. Esaten hasi eta, «españolismo» esan behar zen beraz?

Eta gauza hauek *Muga*-n esaten ziren, eta gaztelaniaz esaten ziren: euskarak zein garbi-garbia izan behar duen, doktrina guztiz irmeak edukitzeko, euskara fitsik jakin beharrik ez daukan edozein «abertzalek» ongi ulertzeko moduan eta lekuan. Eta justu aldi hartan zurrumurru haundiak zebiltzan, Gobernuak mila buruhauste omen zerabilela Alderdiarekin euskararengatik. Eta, suertea ere batzuetan abagadune egokienaren zain egoten delako edo, artikulua PNVko ponentziarekin, egun haietakoxe bizkaieraren aldeko protestekin, Gobernuaren Aholku Batzordea

izendatzearekin, etab., bateratsu suertatu zen, gurean ere batzuetan suerte piska bat izaten dela zalantzarik gera ez dadin. Eta Batzokiren batzuetan, artikuluaen textua publikatu aurretik eza gutzen omen zen...

Ez jarri eta ez kendu egingo dut erregerik, nire interpreta-zioekin, baina errege horrek hortxe dagoen itxura guzti-guztia dauka.

Utz dezagun politika, terreno beti labaina. Ez nuke bukatu nahi zati hau, halere, beste alderditxo bat aipatu gabe: joko ez beti oso garbiarena. Forma soila ezezik, tenperamentuak edukina ukitzen du hemen.

Denok ezagutzen dugu Mitxelenaren luma bizia. Badakigu halaber bizitasunak batzuetan traizio egiten duela eta lumak ihes egiten diola idazleari. Nolanahi ere, etsaien arteko polemika batetan konpreni litekeena, beharbada gutxiago konprenitzen da zientifikoa eta arrazionala, are «patriotikoa», izan nahi duen eztabaida batetan. Eta Mitxelenak *potence* delako horrekin, edo *energia*-rekin egiten duena, esaterako, irristadatxo asko iruditzen zait neuri. Ez bait dut uste hemen kontua «etsaia» edonola eta medio guztiakin txikitzea denik: beraz, ridikuloaz eta burlaz eta nolanhiko trukoez balia gaitzkeenik. Arrazonatzeko bada, arrazoiak hobeto daude arrazoi hutsetan. Xenpelarren textuan Mitxelenak *energia* hitzarekin egiten duen jokoa [«Así, el Xenpelar de hoy, ya no preguntaría *ik nundik dauzkak* (?!) *kemenak*?, sino *ik non dauzkak enerjiak*, y que se chinchén la rima y la lengua»], joko hori beste edozeinek aditzarekin egiten badu, *Deia*-n polliki sakrifikatu den Xenpelarren aditzarekin, ba, euskara batuaren kaltegarritasuna eta absurdua demostratuta geratzen da. Fuera UZEIko Hiztegiak. Eta fuera euskara batua ere. Begira zein erraz demostratzen diren orain gauzak.

Potence malapartatu hori, ordea, hankasartze solemne bat besterik ez da. Hankasartzea bai, baina besterik ez. Eta ez dago zergatik gehiagotarako aprobetxatu. Mitxelenari aukera ederra eman dio bere ezagutza zabalak erakusteko eta handik eta hemendik dibagatzeko, «nuestro españolismo de rebote» salatuz eta UZEI ridikulizatuz bukatzeko. Gainera, egitamu formalari gagozkiola, oso abilki muntaturik dago artikuluan. Beraz, idazle abilari hamar. UZEIren kritiko zientifikoari zerbait gutxiago. Hiztegi hori, izan ere (*Natur Zientziak*), ez da UZEIrena; gainera hankasartze hori, problema orokor baten azalpena egiteko adibide gisa dago; hitzaurrean dago, ez du hiztegiaren gorputza egi-

ten (beraz, ilustrazio txar bat da, bere txarrean ere, oker ez banago, bere egitekoa ongi betetzen duena; ez da behintzat hiztegi-gintza txarra); Autorearen sinadura bere lekuan darama; eta, batez ere, UZEIko hiztegi-tan, hiztegien gorputzean, askotan erabili behar izan da *potencia/puissance* hori, eta, nahiz behin erabilitako hitza gehiago aldatzen ez omen den, sekula, sekula santa ez da *potence* erabili, baina beti *puissance* (beraz, balio gutxiko erakusgarria, UZEIko hiztegiak zer diren erakusteko). Kritiko zorrotz bati ezin eskapa dakiokkeen *detailet* xoa eta agian zergatik isildu ere ez zegoena, segun eta zer den behintzat egiaz bilatzen duguna.

Kasualitateak halaxe nahi izan du, gainera, «españolismo» hain gaitzeko *potence* horren kometatzailea hemengo gehientsuok baino espainolismoaren askoz biktimgo ez izatea, itxura duenez, ingelesaren ezagutzaile ez eskasa izatea gainera eta, xelebrea da, aspaldian erbestean bizi izatea, hori idazten zuenean, bere eguneroko bizitzan eta bere irakasle- nahiz idazle-lanetan italianoa zerabilela, ez espainola. Hankasartze horrek zerbait frogatu behar baldin bazigun, *potenza*-tik *potence*-ra ez dirudi zailagoa bideak *potencia*-tik baino.

Total, anekdotatxoak. Baina, frogatze bezala, egin dezaketean baino gehiago frogatzeko erabiliak, eta gehiegitzo aprobeztatuak gero, konklusio-modu jakin horretara jotzeko: oraingo Xenpelar batek ezin *kemen* esango luke, hezurretaraino sartua daukagu «espainolismoa».

Ni gehien-gehiena deskontzertatu nauena, nolana ere, zera da: hiztegien arazoa (linguistikoa) globalki horrela planteatzea, alderdi sinple horretatik eta horretatik bakarrik funtsean, problema beldurgarri zabala eta konplexua izaki. Jende askorentzat halaxe da: euskarazko zerbait ikusten dutenean, beren kezka guztia zein garbi edo zein mordoilo dagoen jakitea da, h-rik duen ala ez duen. Baina nik neuk ezin sinestu dut, UZEIko Hiztegiak bezalako obra baten aurrean Mitxelenaren lehenengo kezka eta interesa hori denik. Ez dut sinesten. Ikusi, ordea, artikulua osoa eta arrazoipide guztiak hortik orientatuta daudela, ikusten dut. Zerk determinatu du orientazio hau? Euskaltzalearen eta linguistaren interesak izan dira orientazio honen determinanteak, ala beste zirkunstantziaren batzuk? Mitxelenak atera dituen adibideak, izango dira nik uste baino errepresentagarriagoak (esan beharrean nago Mitxelenari, halere, adibideon egokitasunaz dudatzeko itxurak egin edo «fingitu», berak susmoa hartzen didan moduan, ez nuela inoiz egin, besteak beste ez

nuelako uste horren beharrik neukanik ere). Bitxiak dira nolahi ere, erakutsi uste dudanez. Bitxiena eta harrigarriena, adibide-pare bat baino askoz gehiago, euskal idazleei kultur hitzetako «erdalkeria» kritikatzeara berak lehenago hainbeste aldiz kritikatu izan duenean, berak egitea orain. Eta kritikak ez nau harritzen. Ni ere «hautatua izan da» edo «ikusia izan zen» bezalako forma batzuer ugaritzeak kezkatzen nau. Erdalkeriaren arriskua salatzea eta kritikatzeara, ez daukat batere nekerik onartzeko. Baina kontua ez da bospasei, hoguei, ehun «erdal» hitz aurkitzea milaka orritan. Niretzat Mitxelenaren lehenagoko zenbait idazlanetatik oraingo honetara kontraste dexentea badago ere, gehien deskontzertatu nauena ez da hori, alderdi bakar hori hain masiboki bota badu ere oraingoan. Izan ere, zenbateraino da garbitasuna edo mordoilokeria une honetan egiazko problema (linguistikoa)? Mitxelenaren kritika (linguistikoa) guztia hortik doa oraingoan, baina, haren obra pizka bat ezagututa, bidezkoa ote da zenbait jende iritsi den konklusio moduetara iristea? Añian ni ere, besteren bat bezala, «izpiritua» interpretatzen ibiliko naiz, baina ez dakit izpiritu autentikoaren ala jarraitasunaren agergerri soil, Mitxelenaren eritzia berriz ere hor gelditu da: «...desde el punto de vista del lenguaje ordinario, traducir una obra de física de esa clase no ofrece, salvo en el léxico, dificultad particular. Lo esencial de la obra está expresado en una lengua que es igual en alemán, en ruso y en vasco (y probablemente, pero no me atrevo a asegurarlo, en chino)». Dirudienez, ba, Karmelo Zamalloak eta Xabier U.k (fisika euskaraz irakatsi nahi ez zuen *anonimoak*) ez dute nik baino problema gutxiago izan Mitxelenaren ideiak ongi ulertzeko... Ibarzabalek ere, ikusle eta interprete haundiak, puntutxo hori ez du ikusi nonbait.

Edozeinek daki Mitxelenak, horretara jarrita, adibideetan ematen dizkigun hitz konkretu horiek baino duda gutxiago uzteko modukoak, askoz gehiago eta hobeak, aisa eman ditzakeela. UZEIko lanen kritika zorrotz eta serio bat oso erraz egin dezakeela. *Ex du egin!* Egin duena beste zerbait da, ez da linguistaren azterketa zorrotz bat eta kritika sakon bat. Zergatik? Zergatik dago hain zuzen alderdi linguistikoa hain murriztuta, batez ere hain anbiguo? Zer zen xuxen-xuxen artikulua honekin bilatzen zena?

Hori «izpirituen» ikusleari utziko diogu, hark intentzioak eta ere hain zoli garbi-ikusten dituen bezala. Zer bilatzen zen utzita, zer aurkitu den ikusiko dugu piska bat.

4. — Zatiketen historiari jarraiki

Niri ez zait alkantzatzun, zer edo zenbat zuzendu beharko dugun orain, Mitxelenaren erasoaren ondoren, gure planteamendu linguistikoetan, orientazio jeneralean behintzat. Kasu konkretuetan, pertsona batzuk eta lan batzuk hobeto ala gaizkiago ibiliko dira bide horretatik (UZEIn 400 bat lankide ibili gara, oso lan modu desberdinak egin behar izan dira, bidezkoa da diferentziak egotea). Baina, oro har, garbi ala mordoilo, Mitxelenak berak irakatsi dio gure belaunaldiari gaur daramagun bidea (ik. JAKIN 21, 1981, 36 eta hur., 47 eta hur., 162 eta hur.). Ez dakit beste inork inoiz hain radikal planteatu ote duen alternatiba: «Hauta dezagun, bada, behin eta betiko zer nahi dugun: euskera garbia ala bizia. Ez dago beste aukerarik» (1960). Horrekin ezin legitimatuko dugu edozein txandrio. Baina orientazio jeneral bat seinalatzen da. Orain, Mitxelenaren artikuluekin, batzuek berriro auzitan jarri duten orientazio jenerala hain zuzen.

Aski ote da artikulua hau, eta bertan esaten edo sujeritzen dena, sujeritu gehiago esan baino, Mitxelena bat-batean beti irakatsi digunaren kontrakoaren maisutzat edo aitzakotzat hartzeko? Nik, aitortzen dut, ez dut konpainia onean ikusten Mitxelena, «Uxola», G. Egaña, C. Zamalloa eta horiekin, aliantza berri batetan bezala... Ez dut sinesten ere, aliantza hori posible denik (UZEIren kontra joateko ez bada) oso urrutirako. Eta berdin: prioritateak zaindu beharra, ordenuan joan beharra, beti azpimarratu du Mitxelenak. Baina hortik euskararen berezko «ezintasunik oraingoz» edo ateratzea, Fisika garbi eta txukun irakasteko adibidez, nik ez artikulua honen eta ez Mitxelenaren lehenagoko lanen ondorio zuzentzat hartuko nuke. *Euskara*, oraindik, eta urte askotan, ez dela gai teknika munduan burua altxatzeko, farregarri geratzeko baizik, ondorioztatzen duenak, berak jakinko du nondik dabilen.

Egia da halere: Mitxelenaren artikuluen ondoren honelakoxe arrazoiak agertu dira haren alde eta UZEIren kontra. Eskola batek han bere erizpideak aurkitu uste izan du, eta ez arrazoi gabe.

Horrela «garbi/mordoilo» auzia, gainditua zirudiena (1977an jadanik Mitxelenak berak hala adierazten zuen) berriro biztua da. Auzi hori gaur berriro bizteak, ordea, askoz gehiago da, bizten duena.

Izan ere, ez daukagu begiratzerik, artikulua batetan zer esa-

ten den, bakarrik: gauzak non eta noiz esaten diren ere kontuan hartu behar da, hots, dagoen giroan halabeharrez probokatuko diren erreakzioak. Eta giroa, nire ustez, euskal munduan ez dago batere gozoa eta barea: desanimo haundia dago, haserre zahar asko hauskaldarrean eta, Gobernu daukagunez gero batik-bat, errezelo berri asko. Giro honetan, haserre zaharrak eta errezelo berriak konbinatzea polborarekin jolasean ibiltzea bezala iruditzen zait.

Gure kulturgintzan badira auzi klasiko batzuk, bi alderdi edo bloketako eten haundia bereziki. Batuaren aldekoak eta kontrakoak bezala ezagutzen dira nagusiki bi blokeok; baina, erabat berdindu ez arren, ia parekoa, «garbizaleen» eta «mordoilozaileen» zatiketa dago; eta, «ideologia» mailan edo, herri euskararen eta kultur euskararen aldekoak bezala agertu ohi dira. Historikoki, zatiketa hori (gerra ostean) *Euzko Gogoa* eta *Egan*-en arteko diferentziakin hasi zela, esan daiteke; 59ko Euskaltzaindiaren agiriarekin kontsumatu zela (*Eusker*a IV, 1959, 214-215) eta 68an, batasunari buruz istiluak sortzean, zatiketa zaharra heredatu egiten zela, elementu berriak gehitu baziren ere. Kontraesanak, prozesuan, maila berri bat jo zuen. Honelatsu eman daiteke, sinpleki, historia hori, nahiz berez nahasiagoa izan.

Utz ditzagun orain alderdi bakoitzaren arrazoiak eta desarrazoiak (linguistikoak). Sozialki funtsean bakoitzak bere mundua zuen, azken urteotan bederen bakoitza bere aldetik zebilen (besteak beste, belaunaldien arteko diferentzia ere bilakaturik zegoen nolabait). Bakean bezala bizi ziren talde biak, elkarri gerra haundirik egin gabe, baina tentsio gogorra zegoen azpian.

Egoera hau problematiko bihurzen zuena eta duena, zera da: blokeon artean, kulturalki duten proportzioaren aldean, politikoki dagoen desproporzioa. Izan ere, ez daukat esan beharrik, joera biok nola daude banaturik politikoki; batez ere zein Alderditan edo Alderdi ingurutan dabilzan batuaren eta «mordoiloaren» etsai gehienak, «herri euskararen» aldeleenak, hots, UZEIkoak bezalako lanak, «mordoiloak» eta batuan, ezin eraman ditzutenak. Eta Alderdi hori, Euskal Herriaren eta euskal kulturaren bizitzan, lehenago bezala gaur, oinarri-oinarrizkoa dugu edozertarako. Guztiok nahi dugun euskararen normalizaziorako batez ere.

Gustatzen ez bazaigu ere, hemen, arrazoi linguistikoak, indar kultural-sozialak eta proportzio politikoak, nahastu egiten zaizkigu. Eta denak dago hartu beharra kontsiderazioan.

Gobernuak noizpait ere aurkeztu beharko digu euskararen plangintza. Estatutuaren arabera «la Real Academia de la Lengua Vasca es institución consultiva *oficial* en lo referente al euskera» (art. 6, § 4; normalizaziorakoan efekturik ez duela, ematen badu ere!). PNVan, ordea, Euskaltzaindiaren etsai asko dago, hark, esan bezala, 59an «mordoilo» bidea eta 68an batasuna erabakiaz gero. Ondorioz, PNVan euskaltzale asko dago, kopuruz behintzat gehiago diren eta euskal kulturen ari ere gehiago ari diren beste euskaltzale «mordoilo» eta batuzale horien etsai bizia. Nola jokatuko du plangintzak bi blokeekin? Zeinekin kontatu plangintza egiteko eta aurrera ateratzeko?

Problema da. Zeren eta, Gobernuak hizkuntz eta kultur politika bat hasten badu, errealitate sozialari dagokionagoa, konfliktuan sartzen bait da bere Alderdiko errealitatearekin; eta Alderdiko errealitateari dagokion politika eginez gero, konfliktua errealitate sozialarekin sortzen zaio. Zer egin, beraz? Oreka bat beharko litzateke Alderdiko errealitatearen eta errealitate sozialaren artean. Nola, ordea? Errealitate soziala behartuz Alderdiaren modukora etortzera, ala Alderdiko errealitatea eboluzionatzera bultzatuz? Biak?

Ez da inongo sekreturik, EAJek problema latzak omen daukela hor. Eguntantxe ari gara prentsan ikusten. Eta problemak Alderdiaren markuak gainezkatzten ditu, zenbait jende Gobernuaren euskarari buruzko politika guztia problema horiek kondizionatuegia bezala ikusten hasi den momentutik. Besteak beste, hau giroan dago eta giro honetan etorri da Mitxelenaen artikulua. Zer esanez ganera! Erdalkeria besterik ez darabilgula, mordoilo hutsak garela, «herri euskara» hondatzen ari garela erabat... Ikusi da zeinek hartu duen beretzako bezala pilota atera eta segituan.

Lehenagoko etenetan, 59koan eta 68koan, arrazoi linguistikoak garbi zeuden. Alternatiba bat eskaintzen zen, aukeratu beharra zegoen: garbi ala mordoilo, batu ala ez-batu. Zer dago orain? Zein alternatiba eskaintzen da, ikusi eta aukera egin dezagun? Garbitasuna eta «herri euskara» begiratzen omen dituen Euskerazaintza? Arrazoi linguistikoak dira, ala sozialak eta politikoak batez ere, antolabide bat eta «sintesi» bat eskatzen dutenak, bakea egiteko?

Ez dago dudarik, oraingoa euskaltzale guztiok elkartzeko ordua da. Bakea behar dugu, bai. Inoiz baino beharrago dugu elkar aditzea eta kolaborantza izpiritua euskaltzaleon artean. Gure ban-

derizo gerrak ahaztu beharra dago. Euskara aurrera ateratzeko, instituzioen beharra daukagu; instituzioek, euskara salbatzeko, euskaltzale ahalik gehienekin kontatu beharko dute. Plangintza bat eta euskaltzaleen kolaborantza hertsia, edozein aurrerapideren presupoistu oinarritzkoak dirudite.

Hori dugu gaurko gure egunaren legea. Eta horra: nire us-tez hori ere, errazagotu ordez, okerragotu bakarrik egin dugu. Lehen haserre eta zatiketa asko bagenuen, orain gehiago eta okerragoak gainera.

Izan ere, zenbaitek esan duenez, polemika hau garbi/mor-doilo, batu/ez-batu iskanbila haien linean egon daiteke, egon; baina, haiek azkenean positiboak atera baziren, hemen ez da ikus-ten zer positiborik irten litekeen. Linguistikoki alternatiba berri, hoberik ez da ikusten. Sozialki ez, irtenbiderik ireki dugunik bake eta elkartasun aldera. Orain arteko zatiketei bat gehiago erantsi besterik ez dugu egiten.

Hauxe: lehen oposizio linguistikoetan hautsita bagenbiltzan, haik superatu ordez, politikoa gaineratuko dugu orain.

Politika euskara inbadituz doa, ez dago bestela esaterik. Zaila da oraintxe, bai idaztea, bai irakastea, bai edozer gauza egitea, barruti politikoki markatu edo jadanik okupatu batetan paratu gabe. Eguneetik egunera ikusten dugun prozesu arriskutsua da. Arriskutsua, azkenean euskara interes eta komenentzia partidisten menpe utziko duelako, instrumentalizaturik, joko politikoe-tako pilota hutsa, komeni bezala erabiltzekoa, nahi denean hartu eta nahi denean utzi. Ez al zen jadanik aski entzuten bazterretan, Gobernuak ez omen duela euskal kulturaren deus ametitzen, ze-haro kontrolatzen duena ezik? Euskararen arazoetan sartzeko batere gogorik ez duela, buruhaustea besterik ez dakarrelako, eta boto gutxi? Nahiago duela indioen erreserba bat egin eta hura zaindu, sinbolotarako aski delako? Eta abar, abar. Susmoa eta errezeloa hobe zegoen bestela ere euskal munduan Gobernuarekiko. Orain artean, halere, askotan antza bazuen, baina inoiz ez ginen iritsi, bi blokeak, alde batean PNV eta bestean beste denak bezala geratzera. Historikoki faltsua zen, gainera, bai garbi/mordoilo eta bai batuari buruz. Orain, plangintzaren eta normalizazioaren orduan, subentzioen orduan, diruaren eta Al-derdi interesen orduan, horretaraino iritsiak ez bagara, ez gabil-tza urruti. Bipolaraketa horretarako bestela ere dagoen joerari (AEK/HABE, etab.) freinuak ipini ordez, espreski horixe pro-bokatu nahita gabiltzala pentsatuko litzateke.

Beste borroka eta iskanbila batzuekiko paralelismoak utzita ere, Mitxelena, *Muga, Deia...*, «aparizio» asko bait da!

Eta ez da, borroka partidistek euskal kultura laurkitzen dutela bakarrik. Gaitza sakonago doa. Edozein elkartek, edozein kulturak dauzka erreferentzia batzuk, moralak, instituzionalak, etab., ordenu batetan funtzionatzeko beharrezkoak, etengabe dena kuestionatzen ibili gabe. Instituzioek apenas izan dute oraindik itzal hau irabazteko erarik (asti gutxi eta, gainera, etengabe polemiketan sartuta). Autoritate moral batzuk bageneuzkan, hain ere, euskal munduan, inportanteenetako bat Mitxelena bera. Nik ez dut ikusten, Mitxelena borroka hauetan sartu eta, modu honetan sartuaz, euskal kulturako munduan kohesioak, elkartasunak zer irabazten duen. Gehiago iruditzen zait, erabateko disgregazio prozesua arinagotzen duela.

Normala, herri honen banatuta egotea. Izan ere, zenbait eta zenbait dira suertean erori zaizkion Bautista Basterretxeak? Instituzioak, programak, planak behar ditugu. Baina planak, programak, instituzioak alfer-alferrik dira etengabe dena kuestionatzen duen gizartean. Horixe besterik ez da hemen egiten, goian hala behean: batak besteari beti, jakina. Eta okerreana da, gauden goikoekin eta behekoekin, beste erremediorik ez dagoela nonbait.

5. — Auzitan erori direnak

5.1. «UZEI».

Titulu orokorra justifikatuz hasiko naiz. UZEI auzitan edo *normalizazio-bideak* auzitan esan dut. Istilua, itxuraz, UZEIren kontura joan da. Baina «UZEI» erreala auziperatu dena, edo istiluak harrapatu duena, ez da Esterlines kaleko hori bakarrik: euskararen normalizazio-bila administrazioan, alde batetik, eta bestetik Unibertsitatean edo BBB/UBI mailetako irakaskuntzan dabilen jende gehiena geratu da afektaturik, bide batez itzul-tzaileak, etab. ere bai. Kritikatu diren adibideak hori erakusten dute (UEU, *Elbuyar, Aranzadi, Jakin*; Fisikako taldeak, etab. erortzen dira kritika horietan: UZEI baino gehiago horietxek hain zuzen, kritikatu diren gauza konkretuei bagagozkie); jendearen erreakzioak ere halaxe dio. Beraz «normalizazio teknikoan» ari omen dela esaten dugun mundu guzti hori harrapatu du erasoak. Hots, egon dagoen normalizazio-bide oraingoz ia bakarra, bloke gisa behintzat.

Lehenik, ba, hori utziko dugu finkatua: euskal letretan bloke haundi bat badago (UEU, UZEI, etab.), elkarrekin eta modu berdintsuetan lanegiten duen jendearena, kriterioak elkarrekin eztabaidatzen dituen, ahalik eta bateratuena jokatuz beren artean, euskararen normalizazio eta estandarizapen bila: beti ere Euskaltzaindiaren arauci jarraituz, baina zenbait gauzatan erabakiak beraiek hartu beharrean, Euskaltzaindiak erabaki gabeko mila puntutan. Horiek denak dira «UZEI», polemika honetako adieran.

5.2. EUSKALTZAINDIA.

Puntu honetan eztabaidako bi problema jotzen dugu jadanik. Euskaltzaindiari aurrea hartzearena edo da bat: UZEIko Hiztegien alde makurra omen da «euskaldunok atzerabiderik gabeko ekintzen (hecho consumado) menpean ipintzea» (J. J. Azurtza). Badirudi horrela ikusi behar dela Mitxelenaen «incluso anticipándose a lo oficial» protesta ere.

Seguruena gogoratu beharrik ez dago, euskararen batasuna ez zela bestela egin, hots, zenbait jenderen aurreko lanari eskerrak baino («anticipándose a lo oficial», noski) eta Euskaltzaindiak bere erabakiak ondotik hartuaz. Funtsean berriro auzitan daukaguna zera da: hiztegi berezituon lanean, normalizazio teknikoan, Euskaltzaindiak aitzindari eta bide urratzaile gisa jokatu behar al duen, ala esperientzia batzuen ondotik bakarrik behar ote duen arazotan sartu, ala batere ez duen sartu behar. Zuzenean ez da gure arazoa (ni behintzat ez noa Euskaltzaindiari zer egin behar lukeen esatera), baina gure arazo gertatu da oso-osorik, Hondarribiako bilkuran (1981ko abenduaren 29an) Euskaltzaindiak berak espreski halaxe planteatu zuenez gero. Harrez gero, Euskaltzaindiak berak jarrita eta nolabait erantzunda, baina galdera hor dago: zer den, edo zertarako daukagun Euskaltzaindirik, normalizazioari begira.

Izan, Euskaltzaindiak ez omen du inoren edo ezeren apendizetza izan behar. UZEIrena ez, eta Mitxelenaarena ere ez noski. Baina egin, egin beharko du zerbaite, ezta? (alegia, ez UZEIk, ez Mitxelena, baina Euskaltzaindiak berak egin, inoren apendizetza izan gabe). Normalizazioa, hein honetan, Euskaltzaindiak zerbaite egin zain dago aspaldian. Txillardegik esan: «errazago baita... euskalki zaharren gora-beherak eta bilketak aztertzea, euskara batuari buruz mamituz eta osatuz joatea baino». Eta:

«Euskaltzaindia atzerantz begira jarri da orain dela urte batzu eta UZEI da hain zuzen atzerakada horren agertzapena».

Mitxelaren erasoarekin, UZEI ezezik, Euskaltzaindiaren eginkizuna ere auzitan sartu da. Saihetsetatik laster sortu dira beste zenbait arazo Euskaltzaindiari buruz (ik. Joxe Manuel, «Euskaltzaindia: ia guriak egin du edo alea jacta est»; in: *Egin*, 1982-2-20). Nik orain ez dut sartu nahi Euskaltzaindiarekin, auzi bat sortu dela hor ere seinlatu nahi dut bakarrik. Laster gehiago.

Beste arazoa, linea beretik, UZEI «presio-talde» delakoarena litzateke: alegia, Euskaltzaindiaren oneritzia bilatzearena. Arazoa funtsean hauxe da: Euskaltzaindia, gidari gisa aurretik ez dabilenez gero (alde bat utziaz, berriro, ibiltzea tokatzen ote zaion), atzetik behintzat ondo, gaizki, ala nola ikusten ditu, besteok hartzen dituzten erabakiak normalizazioan? Eman lezake orientaziorik, edo eritzirik, edo kritikarik, edo nolabaiteko laguntza-modurik? Eta ez on-, ez gaitzeritzi egin nahi baditu, arazo guztietatik «libre» geratu nahi badu, zer egin behar dute besteok: itxaroten egon, geldi-geldi, Euskaltzaindiak arauak eman arte; edo berekasa ibili, gauzak ahal duten hoberena eginez, baina «ofizialtasunak» emango liekeen segurantzia gabe? Alegia, erabaki beharra dago irakaskuntzan, administrazioan, etab. zein euskara-modu erabili nahi dugun. Euskaltzainditik erabat aparte eta harekin zerikusirik gabe desarroilatu behar ote du, orduan, ikastoletako, Unibertsitateko irakaskuntza eta textugintza guztiak? Etabar.

Hemen, ba, «UZEI» ezezik (adiera zabalean, alegia) Euskaltzaindia bera ere auzitan daukagu: edo ez duelako egiten, edo baduelako, baina normalizazioak bera gabe ondo ibiltzerik ez daukalako, edonola ere.

Esango litzateke, alde guztietatik desbordatuta geratu dela Euskaltzaindia. Ezin duela erantzun. Euskaltzaindia, badakigu, ohoragarria da guztiontzat instituzioa, baina hezur eta haragizko jendeak osatzen du hura ere, jende hura bezalakoixeak ditu mekanismoak. UZEIko hiztegiei buruz hartu duen erabakia, Mitxelaren eta Sarasolaren oso gustukoa nonbait, kasualitatea bait da, agian munduko erabakirik zuhurrena izango da, izan; baina badu failo txiki bat: dirudienez. Euskaltzaindiak (edo euskaltzainen batzuk) UZEIrekin zeukan problema ondo konpontzen du; konpontzen ez duena, beste denok Euskaltzaindiarekin daukagun problema da. Normalizazioaren problema. Zerbait egi-

ten ez duen edo zerbait ez egitea erabakitzen duen bitartean, normalizazioarekin problema hori bait dago: zeinek egin behar du? Nola? Zer pintatzen du Euskaltzaindiak normalizazio guztian?

Euskaltzaindia normak emateko dago. Garantiak, normarik dagoenean eskatu ahal izango dira. Oraingo istilu guztiok direla eta, E. Knör-ek, Euskaltzaindia atzeratu egin dela, premiek aurrea hartu diotela, eta Euskaltzaindiak bere-bere hiztegi-lana egina izan balu, istiluok ez zirela gertatuko, etab., esaten badu (kontxo!, esango du norbaitek), arrazoia du apika; baina «hori ez da luzatuko, aurki ezarriko dira bideak», esanez kontsolatu uste baldin bagaitu, honelakoak ez bait dira lehen aldiz entzuten, beldur naiz, hark uste baino kontsolagaitzago dagoela jendea. «Berriz ere 64ean egin zitekeena 68an egingo du», esaten zuen norbaitek.

Bestalde, hau ez da printzipio-arazo abstraktua, askotan pragmatiko hutsa da. Modu honetan, esate baterako: edozein erakunde publikok, lan bat enkargatzen badizu, «Euskaltzaindiak onartua», «Euskaltzaindiarekin ados» nahi dizu... Projektu bat finantzatu behar duenak «garantiak» nahi ditu. Administrazio-eskola jarri nahi duenak, adibidez (eta administraziokoa hizkera «berezienetako» da, berezirik baldin bada), euskara sartu nahi badu, garantia batzuk nahiko ditu, ez duela edonolako euskara sartuko, Administrazio Publikoaren eskola euskararen experimentaleku bihurtuaz edozein zororentzat. Euskaltzaindia hiztegi berezituaren arazoan arras desentenditzen bada, ordea, zeinek emango du, adibidez Administrazioko hizkera Zuzenbideko hizkerarekin konformidadean dagoen garantia? Honela «UZEI»ren auziak beste hirugarren bat harrapatzen digu: instituzio publikoak, Euskal Gobernuak.

5.3. EUSKAL GOBERNUA.

Euskararen normalizazio publikoa, soziala (irakaskuntzan, administrazioan, bizitza publiko guztian) inori baino lehenago Gobernuari tokatzen zaio. Baina Gobernuarekin daukaguna zera da: euskara bizitza publikoan ezarri behar duela, baina ez daukala zein euskara ezarri. Hori da, lan bat egiteko tresna bat behar eta tresna bera egin gabe egon. Gainera Gobernu hau, in concreto, PNVkoa da eta PNVk oraingoz ez du erabaki euskara batuaren arazoa ere. Besteok 1964-1968 aldera garbitu genuena, beraz, oinarrizkoena bera, lehen urratsa, oraino erabaki-

tzeko dauka, bestetik Gobernuak jartzen duen eta normalizazioa bultzatzea tokatzen zaion Alderdiak. Horra, ba, UZEI dela eta ez dela, PNVren hizkuntza politika ere auzitan: Zubikarai, Urkiri, Uxola, Egaña, J. J. Azurtza, A. M. Labayen, etab. aztoratuta.

Hori ez da nire arazoa: PNVk, berak jakingo du, nik esan gabe, nola konpondu bere barruko arazoak.

Gobernuarena, ordea, bai, gure arazoa da: PNVk jarri bait du, baina guztiona izateko. Gobernuarena ez da, esate baterako, Ministrari jaun bat batzokiz batzoki ibiltzea, euskara batuaren defentsa egiten. Alderdiko edozeinen lana izan daiteke hori, ez herri osoari zor zaion kargudun publikoarena.

Horra baina: nola egin edo nola bultzatu ahal izango du normalizazio teknikoa, ortografikoa ere egin gabe daukanak eta egiteko hainbeste problemarekin dabilenak? Zer dinamismo desarroila liteke horrela? Konprenigarria da, normalizazioa derrigor bultzatu nahita dabiltzanak molesto gertatzea.

Gobernuari berez dagokiona da normalizazio-programa aurre-ateratzea. Hemen, haatik, eta nik dakidala behintzat, puntu-txoren batzuetakoak salbu, programarik ez dago. Programarik ere. Egia da HBk edo EEk apenas daukatela gehiago. Baina aitzakia horrek ez du balio. Agintea eduki, beste norbaitek dauka. Konparatzerik ez dago, aginterik ez daukanaren programa-falta eta Gobernuak, boterea, dirua, aparatoa, erantzukizuna, gobernatzeko herriaren delegazioa daukanaren eta hartu ere bere gain hartu dituenaren programarik eza eta beste edozeinena. Oposizioa oposizio izan daiteke nolabait programa alternatibo global jakinik gabe; gobernatu (Gobernuak ezer ez da gobernatzen ez badu), programa gabe gobernatzerik ez dago.

Euskararen normalizazio-arazoan, ba, diruren bat ba omen dago, Ministeritzak ere bai, etab. gauzak. Ez egon, gobernurik ez dago. Eta luzetxo doa, agintariak bai eta gobernurik ez, ibiltzeko. Tragikoa ere bada, Gobernuan «abertzaleak» omen dau den egoera batetarako.

Ez dirudi arazoa Etxenike edo Labayen baitan pertsonalizatzea dagoenik. Gutxi-asko trebeak izango dira horiek pertsonalki, ez dit batere axola. Munduko trebeenak balira ere kasi soluzio gabekoa da orapiloa bera: batetik, Alderdiaren (PNV) sektore bortitza bezain mindu batekin konpondu behar nolabait (euskara batua bera onartzen ez dion jendearekin hortakotz), bestetik, normalizazioa ezin aurrera eraman Euskaltzaindia gabe eta

Euskaltzaindiari jarraitu zaion jendea gabe, are kontra. Nola eramán aurrera normalizazio teknikoa (ikastoletan, administrazioan, Gobernuan bertan) normalizazio ortografikoa bera ezin egin bada? Hori da errealitatea. Eta hor, edo erdara hutsera jotzen da, hori batua dago, edo zirt edo zart egiten da. Erabaki bat hartu, beste biderik ez dago. Noiz, nola, etab., taktó haundiz eta polliki-polliki nola erabakiak bideratu, politikóek jakin behar dute, aldez aurretik begirune guztia zor diegula bai bait dakigu. Inori ez zaio PNV lardaskatu eta txikitu bat interesatzen. Euskaltzaleoi gutxiena.

Baina hori ez bait da dena. Hasiera besterik ez. Luzarora, ponentzia famatu horrekin Alderdiak zernahi erabakita ere egunotan, Gobernuak ez dauka beste normalizazio-biderik, Euskaltzaindiarekin ez bada. Baina ba al dauka Euskaltzaindiarekin? (Esan beharrik ez dago «Euskaltzaindiarekin» egiteak formula desberdín asko aurki dezakeela). Hor dago koxka: ba ote dauka Euskaltzaindiarekin egiterik?

Lehengora itzultzen gara. Euskaltzaindia ohore abstraktu bat izango da, autoritate haundi bat, baina organizazio-modu eta jende oso konkretu bat ere bada. Errealitatea umila da. Gobernuak eska diezaióke, teorían: «Egin lanok niretzat», «eman tituluok». Adibidez: «orain eskolen karguduna ni naiz; nire langileek Fisika euskaraz irakatsi behar dute: emaidazu horiek behar duten euskara». Berdín, administraziokoa, Buletín ofizialekoa, etab. Lehen auzia, Euskaltzaindiari lan hori egitea tokatzen al zaion (niri, kasuotan, ez zait iruditzen ezer laguntzen duenik, Espainiako edo Frantziako Akademiék zer egiten duten begiratzeari: ez Espainian eta ez Frantzian gaude). Bigarrena, ordea: zeinekin egin ahal izango du Euskaltzaindiak hori dena?

Egiaz hori egin nahiko balu ere, *nahi* (eta ezetz ematen du), Euskaltzaindiak, gaurko bere egitamuarekin eta jendearrekin eta lan-moduekin, *ezingo* luke egin. Egiteko, bide bat UZEIri edo enkargatzea izango litzateke, eta gero berak berrikustea: baina hori Euskaltzaindia UZEIren apendizé bihurtzea dela esango da... UZEIren ordez beste ente bat sor daiteke. UZEI txikitu eta beste UZEI bat sortu, Euskaltzaindiarenagoa, Gobernuarenagoa. Egin *ahal*, teorían egin daiteke hori, zalantza gabe: aski dirurrekin, horretarako organizazioa sortu ahal izango luke Euskaltzaindiak bere baitan edo menpean. Zein jenderekin? Dagoentxoarekin hasi beharko luke hark ere. Eta pentsatzekoa da, UZEIren oso antzeko zerbait izango litzatekeela erresultadua. Merezi ote du, etxe berria egiteko lehengoa txikitzeak? Berdín-

-berdina egitekotan behintzat apenas. Hobetu, lan-metodoak, etab., printzipioz ez du inork ukatuko, egin litezkeela: lankide, etab., gehiagoz, hots, diru gehiagoz. Gaurko UZEIrekin ere berdin egin liteke hori.

Modu honetan, Gobernuak, egin beharrezko normalizazioa «Euskaltzaindiarekin» ezin egin badu, zein «ez-Euskaltzaindirekin» egin ahal izango du orduan? Hori da problema (eta problema hori, berriro diot, lehen-lehenik eta inorena baino lehenago, Gobernuaren problema da, Gobernuak soluzionatu behar duena, berak nahi duenaren laguntzarekin). Eta hori da miseria: istilu guztian *inork ez du alternatiba baliagarririk zinez eskaini*. Ze «que haya, pues, más de uno y que gane el mejor» ez da positiboki ezer proposatzea. Nondik sortu behar dute beste horiek? Noiz? Ihesi ibiltzea da.

5.4. HIZKUNTZ EREDUAK.

Mitxelena esaten ez duena, Sarasolak esan digu: nondik atera behar duten beste bigarren eta hirugarren UZEIok (UZEIren «monopolioa» jasaterik ez bait dago). «Are gehiago, [Jaur-laritzak] *beste aukerakizunak bultzatu beharko lituzke*, UZEIrena, erlatiboki, nahikoa bultzatua dagoenez gero» (nire azpim). Zuzen ulertzen badut, beraz, «que haya, pues, más de uno y que gane el mejor» (Mitxelena) eta Gobernuak berak sortu eta bultzatu behar ditu beste bigarren eta hirugarren UZEIok...

Besteak beste (ez naiz orain HABE/AEK aipatzen hasiko!), bitxia da hori, Sarasolaren proposapen hori, jarraitzen dionaren textuinguruan: «*ez zait oraingoz lan hori bain premiazkoa iruditzen*», esaten bait du. Kontraesan borobil-borobila dirudi: daukagun UZEI bakarrarekin lan horretarako aski eta gehiegi ere badaukagu, antza. Iluntxo geratzen da, orduan. Gobernuaren artifizialki aukerakizun gehiago sortzeak zeri erantzun beharko liokeen, UZEI izorratzeari ez bada behintzat.

Sarasolak (*Deia*, 1982-1-22) egiaz esaten duena, ordea, beste zerbait da, niretzat, hori bai, aski konkretua eta oso grabea. Hizkuntz politikaren printzipio batzuk, edo filosofia bat, finkatzera dator. «Instituzionaltzearen arazoa» tituluaren azpian, auziaren barnean *ofizialtzearen arazoa* dagoela, esaten digu (oharra: eta barnerago, niretzat, normalizazioaren arazoa dago). Ez Euskaltzaindiak, ez Jaur-laritzak daukate, Sarasolaren ustez, UZEI ofizialterik. Horretaraino konforme egon ninteke, ni behintzat: batez ere «ofizialtze» terminoa, formula konkretu

posibleei begira, hain adiera gaizki mugatukoa den bitartean. Gainera UZEI ofizialtzeak ez dirudi normalizazioaren baldintza *sine qua non* izan beharra daukanik. Hor esaten zaigu, gero, Jaur-laritzak, UZEI ez ofizialtzeaz gain, «beste aukerakizunak bultzatu beharko lituzke[ela]»: «Eta ez luke oraingoz behin-betirako erabakirik inola ere hartu behar».

Hemen, baina, eta hori da grabea, arrazoia ematerakoan, UZEI eta UZEI bezalako erakunde posibleen mailatik arras beste maila batetara pasatzen da xuxen-xuxen Sarasola, hor ikusten bait da berak arazoa zein mailatan planteatzen duen funtsean: «Zera esan nahi dut, —esplicitzen digu—. Gauza jakina da *hizkuntza-eredu bat ezin dela dekretuz ezarri (...)*. Gauzak horrela, eta bestalde gure egungo egoera kontuan harturik, elkarren lehian ari diren *ikuspegi eta joera guztiei* eman behar zaie hedatzeko aukera, ez baitakigu alde aurretik zer fruitu eman dezakeen horietako bakoitzak, eta, *oraingoz behintzat, horietako ezeinek* ez duelako 'aukeratua izateko' adina eskubide bereganatu».

Ni ez noa orain UZEIren (instituzioaren, lan-taldearen) defentsarik egitera, askoz gutxiago UZEI ofizialdu behar den ala ez eztabaidatzera. Sarasolak planteatzen duena, talderen baten edo besteren gorabeherak baino askoz urrunago doa. Normalizazioaren asmoa bera kuestionatzen du, *oraingoz* bederen. *Hizkuntza-eredu bat* ezartzerik ez dagoela, esaten bait du, dekretuz ezartzeak alfer-alferrikakoak omen diren arrazoiarekin.

Hemen, ba, erakunde-mailan ez baino *hizkuntza-ereduen* mailan planteatzen da, garbi-garbi, *ofizialtzearen arazoa*. Kontua ez da UZEI ofizialtzea, hizkuntza-eredu bat ofizialtzea baino. Eta hori ikaragarria da: zeren eta, hipotesi batetan, Gobernuak berak agian arazo honetan neutral geratzea izango balu ere (*gorputz* esan behar den ala *soma, arima* ala *psykhe*), Euskaltzaindiak ez bait dauka beti neutral geratzerik, inutil perfektu izan behar ez badu bederen, adibidez euskara batu/ez-batu «ereduen» arazoan, etab., etab. Nik neuk ez dut ikusten, egia esan, Gobernu bera ere nola inhibi litekeen, beti gaztelania hutsa erabiliaz ez bada. Ze, euskara erabiltzen badu, euskararen bat erabiliko du eta «ofizialduko» du, eta denak nahasian erabiltzen ez baditu behintzat, «eredu»ren bat izango da hark erabiltzen (potentziatzen, ofizialtzen) duena ere.

Bereiz dezagun honez gero: gauza bat da UZEI, eta niri behintzat UZEI ez zait axola UZEI delako; beste gauza bat da

normalizazioa. Problema normalizazioarena da, ez UZEIrena (hots, UZEIn hainbat langile dagoela, dirua behar duela, ofizialtzea ondo etorriko litzaiokeela, etab., sekundarioak dira erabat). Gure planteamenduan *UZEItik hasten bagara*, kondentatzeko nahiz defendatzeko, gaurko UZEI konkretu horrek inportantzia handia dauka orduan, eta UZEI horri buruz kontsiderazioak egiten luza gintezke: zer komeni zaion eta ez, zer eman lekiokkeen eta ez, merezi duen ala ez, ibil gintezke. UZEIkoentzat berentzat horrek bere pisua izango du, beste guztiontzat ez da pasatzen oso pisu erlatiboa izatetik. Baina gure planteamenduan *normalizazioaren beharretik hasten bagara*, eta normalizazioaren *erantzukizuna Gobernuari aitortzetik*, gauzak arras bestela agertzen dira eta Sarasolaren arrazoiak, barka, nefastoak dira. UZEIren kontra egon liteke normalizazioaren kontra egon gabe. Baina UZEIren kontrako Sarasolaren arrazoiak horiek badira, horiek normalizazioaren kontrako arrazoiak dira azkenean. Ia ez da kontua UZEI ofizialtzea edo ez ofizialtzea; UZEI gehiago sortzea edo ez sortzea: Gobernua eginkizun horretatik arras libre eta kanpora uztea da, olinpoan, neutral, *ikuspegi eta joera guztiei* lagunduz, h. d., *normalizazioa ez egitea* eta kito. Mitxelenaren, Sarasolaren eta Ibarzabalen tesia hori baldin bada, mesede handia egingo digute garbi-garbi horrelaxe esanez, prioritateak eta atereaz, edo inposaketaren kalteak eta alferrikakoak aipatuaz, zeharka ibili gabe.

Dena dela, hau dena, edozeinek ikusten du, «hizkuntzalarizatetik» oso urrun dabil. Honez gero, zientifikoek eta zientziaren distirak itsu samartzeraino liluraturik dagoena bakarrik etor dakiguke, eztabaida honetan jakintsu haundiak alde batetik eta bestetik kaka hutsak edo dabiltzala esanez. Arazoak egiaz zientifikoak direnean, linguistikoak (ez sozio-linguistikoak, are politikoak), ongi dago linguista haundiak eta kaka hutsak bereizten jakitea eta bakoitzari bere lekua seinalatzea. UZEIrekin lanean ibili garen jende honek, bereziki sokratikoak izan gabe, ondo samar dakigu ez dakigula. Baina linguistak, linguistikatik zeharo kanpora ateratzen badira, politikara edo administraziora esate baterako, beste hango beren prestigioaz ez abusatzea eta lekuan lekuko beren gaitasunaz eta zientziaz baino ez baliatzea ere, egiaz jakintsu batentzat ez legoke batere gaizki. Ez da hizkuntzalaritza, auzitan dabilena. Eta ez liguke gaitzik egingo mailak eta barrutiak bereizten jakiteak.

Gobernuak, esate baterako, ez dauka zerikusirik linguisten biltzarre batekin. Ez dauka, berez, arazo linguistikoetan zer sar-

tu; hobeto esan, ez du sartu behar *linguista gisa*: baina politiko gisa ezin geratuko da sartu gabe. Eta beti sartuko da moduren batetan edo bestetan. Sartzeko modu zuhurrena jakitea izango da kontua eta hori politika da. Burutik sano dagoen inork ez dio Gobernuko Ministrai bati bere «*zientzia* linguistikoaren» kontu eskatuko; baina edozein hiritarrek eska diezaioke eta eskatu beharko lioke bere «*politika* linguistikoaren» kontu zehatz eta mehatza.

6. — Politika linguistikoaz

Gobernuak ez du ezer egin (esajerazio bat da, baina horrelaxe esango dugu). Etortzen da Sarasola eta esaten du: oso ondo, ezer ez egitea tokatzen zitzaion.

Justifikaziorik eman behar bada, ezer egiten ez delako, ni prest nago justifikazioak onartzeko (ezin esan daiteke orain artean behintzat gerra haundirik eman diogunik Gobernuari euskararengatik): euskara bera hola eta hola dago, ez da Gobernuaren errua; Alderdiarekin problema hau eta hau dago, ez da Gobernuaren errua; hau da Parlamentuko egoera: gehiago egiterik ez dago. Konforme. Ikus dezagun egoera honetan halere zer egin litekeen. Baina ez dezagun inpotentziatik orain inpotentziaren ideologia legitimatzaile bat egin, ezintasun praktikoari printzipio-itxura bat asmatuz, egin daitekeen hoberena ezer ez egitea dela erakusteko.

Azkenean hauxe da Sarasola esatera datorkiguna (eta puntuz-puntu jakitea erraza ez bada ere, oso zabaldua dago, jeneralean Mitxelenaaren eritziak azaltzen omen dituela): Gobernuak berak neutral geratu behar duela, inhibititu egin behar duela alegia, gaur egun elkarren lehian ari diren ikuspegi eta joera guztiei hedatzeko aukera emanez, are (UZEIkoa, erlatiboki, nahikoa bultzatua dagoenez gero) bestelako joerei gehiago lagunduz.

Dagoen-dagoenean (artikulu labur baten derrigorrezko mugak ez ditut ahazten) proposapen-modu hau neuri ez zait onargarria iruditzen eta neure ustea oinarritzen saiatuko naiz. Nire arrazoiak funtsean bi hauek izango dira: proposapenari konkrezioa falta zaiola, bideragarritasunik ez dela erakusten alegia; eta, bigarren, Gobernuaren eginkizunen kontzepzio «liberal» faltsu batetan sostengatzen dela.

Errazago jarraitzeko, Sarasolaren kritika funtsean hiru ideion

kritika izango dela aurreratuko dizut: 1) joera ezberdinen arteko lehiaketa librearen ideia; 2) sintesiaren ideia; 3) Gobernuaren eginkizun «neutrala»ren ideia.

Zoritarrez inon ez digu esaten Sarasolak, non ezarri nahiko lituzkeen arrazoipide honen balioaren mugak: ez da esaten, euskara batua nahikoa bultzaturik dagoenez gero, Gobernuak Euskerazaintza indartu beharko ote lukeen, esate baterako (kasu, gauza bat da *guztiei laguntzea*, edozeinek onartuko genukeena, eta beste bat *guztiei laguntzeagatik* eredu edo joera bat ez primatzea!). Edo Euskaltzaindiak aholkatuturiko bidea aski indartsu denez, Krutwigen joerari lagundu behar ote zaion (eta gehiago, besteak aski indartsu direlako). Noraino eta nola balio du *guztiei laguntzeko* printzipio honek? Esfera batzuetan edo, gutxienez, ez da inor primatu behar? Denak berdindu?

Alde txar bat, Sarasola ohartzen denez, nahitaez horrela sortuko den kaosa izanen da. Baina «ongi etorria (...) kaosa, inoiz egoera hobea batera heldu nahi badugu nahitaez igaro behar dugun purgatorioa baita». Izan ere hiztegiaren egiazko finkatzeak *sintesi bidez* etorri beharko du halabeharrez, «nonahi eta noiznahi gertatu den bezala», Sarasolak dioenez (hiztegia, hemen hizkuntz ereduarekin erlazioan hartu beharko dugula, pentsatzen dut).

Hau dena oso jenerala da, praxian eta konkretuan honetara bihurtzen dira kontsiderazio orokor horiek: «Jaurlaritzak aukerabide bakar baten alde apostu eginez, itxuraz soilik konponduko luke arazoa. Aterabide bakarra zera da: jokaera bakoitzari behar adina laguntza ematea, beste jokaeren berri jakinda ihardun dezala eskatzea, eta hitz edo hitz-sailen bat gehiengoaren —*gehiengoaren*— onartzea lortzen duenean soilik bultzatzea edo onartzea». Eta konkretuago oraindik, lehen esan den eran: «Jaurlaritzak (...) beste aukerakizunak bultzatu beharko lituzke, UZEIrena, erlatiboki, nahikoa bultzatua dagoenez gero».

Proposapen alternatibo hau xeheki examinatzen badugu, tamalez oso ilun, jeneralegi, aurkitzen dugu dena: zenbat da «behar adina» laguntzea? Behar adina lagunduz gero denok kontentu. Kaos eta purgatoriotatik, orain artekoarekin aski dugula, esango nuke nik. Sintesia zer izango litzatekeen ere ez da ikusten (Olabideren eta Arestiren «hiztegi-sintesia» imaginatzen dut): eta ez da ikusten, inon konkretatzen ez delako zeintzu diren «beste aukerakizun» horiek. Ezta, sikan, aukerakizun horietan *de facto* lanean ari diren talderen batzuk, ulertu behar ote di-

tugun (UZEI, etab.); ala noizpait proposatu izan direnak eta gero, edozergatik, praxian mamitu gabe geratu direnak (Krutwig, etc.); edo baita noizpait praktikatu izan direnak eta gero baztertuta bezala geratu diren batzuk (gerra aurreko textugintz experientzia batzuk adibidez); edo eta edozeini burura dakioken edozein aukerakizun..., sintesia (berez nonbait) eginez joan dadin polliki-polliki. Ez da esaten aukerakizun horiek euskara batuan egon behar ote luketen, ala edozein euskalkitan (Zuberoako euskalkia babesten Jaurlaritza, sintesirako oso inportantea izan daitekeelako). Ez da esaten aukerakizun bakoi-tza (euskara batua eta euskalkiak, esaterako) zein mailatan, edo esferatan, indartu beharko litzatekeen, ala guztiak guztietan indartu behar diren. Ezer ez da konkretatzen: «Beste aukerakizunak» esaten da, gero sintesia, kito.

UZEIrena izen eta aukerakizun oso ezagun eta konkretua da, esfera jakin batetan funtzionatzen duena (ez litzaioke inori burutik pasako, «UZEIko euskara» nobelagintzan edo ipuinetan indartzea, edo UZEIri haurrentzat tebeoak euskaraz egiteko enkargatzea). Gutxienez bitxia da, bitxia baino gehiago seguruen, kontextu honetan, Jaurlaritzak haren aldean gehiago bultzatu beharko omen litzatekeen bestelako aukerakizunen tesia hain sendo proposatzea, alde batetik, eta hain aidean uztea bestetik, alternatiba horiek zeintzu diren *de facto*. Gure mundua eta bereziki normalizazio-lanetako mundua ez dira hain konplexuak, neke haundirik gabe izen-pare bat bederen ezin aipatu izateko. Euskerazaintza? Krutwig? Oregi?... Denak. Zer gertatzen da orduan «sintesi» delakoarekin? Horrela, dena dela, badakigu Sarasolaren ustez Jaurlaritzak zeini *gutxiago* lagundu beharko liokeen, gehiago zeini eta non ez badakigu ere. Sintomatikoa, edonola ere, hasieratik garbi-garbi dagoen tesia zein den eta beste zeintzu diren ilun edo anbiguo gelditzen direnak hemen ere kontrastatzean.

Ilun dago, baita, Jaurlaritzak onartzeko, aurretik behar omen den «gehiengoaren —*gehiengoaren*— onartzea» nola neurtzen den: hitz arruntetan edo aspaldikoetan errazago, baina hitz tekniko berri baten onarpen-gradua jakiteko, adibidez, eskolako usadioan ala non neurtzen da gehiagoa? Eta nola, noiz neurtzen da gehiagoa, elkarren lehian dabiltzan joeren arteko goiti-beheitien presupostutik abiatu garenez gero? *Jaurlaritza*, esate baterako, zenbait esferatan askoz gutxiago erabiltzen da *Gabernu* baino; beste esfera batzuetan aski errotua dago *Jaurlaritza*: «Gobiernoak» ez bata eta ez bestea erabili (eta ofizialdu) behar ko ote luke, gehiengoak zein onartzen duen ikusi arte? Ez ote

da alderantziz izaten: agian frakasatu egingo duela *Jaurlaritza* sartu nahiak, baina probisionalki bederen aukeratu eta ofizialdu beharra dagoela baten-bat? Euskara batua ere ez ote da horrelaxe egin (eta frakasa zezakeen arriskuarekin), euskalki bat primatuz? Eta ez al da berdintsu izango beste guztietan?

Gehiengoaren kontuari jarraituz: oraingoz eduki daukagun praxi apurrari begira, hizkera teknikoaren barrutian bederen ez dirudi zaila, gehiengoaren onarpen probisionala zein «ereduk» daukan argitzeak. «UZEI»k, nonbait (adiera zabalean: *Elbuyar*, etab. barne): «monopolioa» salatu zaio behintzat, eta istilua ere horregatixe sortu omen bait da. Sintesia funtsean eginda legoke orduan...

Bestalde, badirudi sintesirako bidea «selekzio natural» darwiniano baten antzera, edo hobeki merkatu kapitalista arras liberal baten autorregulazioaren antzera lehiaketaren bidez, bururaten duela: utz elkarren lehian joera kontrarioak, denak indartu eta gero, azkenean hiztegiaren egiatzko finkatzea sintesi-bidez etorriko da eta, «nonahi eta noiznahi gertatu den bezala».

Historikoki (ereduei gagozkiela, noski, ez hitz bakan batzuei) nik ez dut uste hori horrela denik, ez noiznahi eta ez nonahi. Hori idazterakoan ez dakit Sarasolak zein nonahi eta noiznahiko kasu historikoak izango zituen gogoan. Nik, Finlandian Estatuaren interbentzioz egin zela hizkuntzaren normalizazioa, irakurri dut beti. Berdin Txekoslovakian. Soviet Batasunean, Urriko Iraultzaren ondoren, Estatuak bera ahalegindu zen biziki errusiera modernizatzeko (erreforma), zer esanik ez hizkuntza txikiago eta gutxiago desarroilatuekin. Jugoslavian Titok eginarazi zuen servo-kroata, exito gehiegirik ez duena nonbait. Berrikiago «albaniarra batua» Estatuak eginarazi du eta Estatuak jarraitzen du gero normalizazio-prozesua gaur egunera arte, etab. Nola nagusitu ziren beren garaian gaurko frantsesa eta espainola berak, Boterearen babesean eta «dekretuz» ez bada?

Esan diezagula Sarasolak hizkuntz eredu diferenteen artean non nagusitu den *sintesia* berekasa, polliki-polliki, Boterearen interbentzio gabe («*Poder*, Mitxelenak esaten zuen legez, es polivalente»). Hizkuntz ereduak esaten dut, ez hitz bat edo beste.

Izan ere, Sarasolak hemen planoak berriro aldatzen dizkigu bat-batean, bere tesia arrazonatzerakoan: UZEIren ofizialtze arazotik hasi eta salto batetik *hizkuntz eredu*en ofizialtzera joan zaigu lehenengo; eta orain ereduon ezin inposatzetik edo sintesira nola iristetik hitz partikular batzuen nagusitze mailara, fro-

gak eremu honetan aurkitzeko. Jakina, froga horiek ezin dute ezer frogatu, arazotik kanpora dabilta eta: 1926an Euskaltzaindiak hitz bat «ofizialtzen» du eta geroxeago galdu egiten da; «aberri» hitza seguruenak sekula ez da ofizialdu izan eta denok erabiltzen dugu. Konklusioa: hizkuntz eredu bat ez dago dekretuz ezartzerik. Bai? Hori ote da konklusio frogatua? Hasteko, nik «agizko-aurre» eta «aberri» bezalako hitzak ez nituzke bi eredutakotzat hartuko, bat eta berekotzat baino. Eredu berbatan barruan gerta daitekeela, esango nuke, hitz bat galtzea eta beste bizirik ateratzea. Gero, bistan da, gauza bat dela hitzen bizitza (eta hitzonen bizitza-legeak) eta beste bat haiek «ofizial» deklaratu ditzakeen «dekretua». Hau da, 1926ko Euskaltzaindiak ez zuen «agizko-aurre» finkarazteko indar sozialik, bere eremuan (*Euskaltzaindia* hitza finkarazteko, ordea, bai); eta PNVk bazuen «aberri», «ikurrina», etab., bere eremuan finkaraztekoa. Kito. Eta zer? Hizkuntz ereduak buruz zer? 1971ko *Euskal Literaturaren Historia*-ren egileari ezingo zitzaion ahaztu, nik uste, PNVk, gaurkoa baino kaskarragoa izan arren, Gobernuan egon gabe, askoz medio gutxiagorekin, izan zuela beste zerbaitetarako ere indar sozial aski: hitz-pare bat ezezik, *hizkuntz eredu bat aldi batetarako nagusiaraztekoa*, beste tradizio literario aski boteretsu bat hankaz gora boteaz gainera. Eta hizkuntz eredu horrek, eusten zion indar sozialak adina iraun du.

Beraz, nire konklusioa bestela da: hizkuntz ereduak botere-bidez nagusitzen dira, ez beste inola. Zer zen, boterea besterik, «arrazoi biologikoa» bera?

Arazoa zinezko indartze sozialarena da, ez «ofizialtasun-txartel» edo «dekretu» formalen batena. Boterea eta dekretua edo ofizialtasuna bi gauza dira, hizkuntz arazoan hain zuzen askotan oso batera joaten badira ere (ikusitako dugu ofizialtasun ezak euskarari zer ekarri dion). Eta, bigarren, arazoa, Sarasolaren hitzetan esateko, hizkuntz ereduena da, ez hitz bat edo beste-rena. Beti izango da posible, joera edo instituzio ofizialak «kapitulu» erabakitzea, eta ez-ofizialak halere «atalburu» nagusiaraztea. Alderantziz berdin, errazago. Baina joeren arteko elkar zuzenketak dira horiek, ez «sintesia». Euskararen normalizaziorako ere zein eredurekin jokatu, erabaki beharko da lehenengo. Eta hura indartu.

Azkeneko puntua azkenik, barnean dagoen kontzeptio politikoarena, Gobernuaren eginkizunei buruz. Sarasolak perspektibak azpikoz gora edo, ez dakit, atzekoz aurrera darabiltzala, iruditzen zait. Hau da, planteamendu politikoa linguistaren pers-

pektibatik egiten duela. Harrigarria zait behintzat Gobernuaren eginkizunen ikusmolde hori: erabakia «hor nonbait» erabakiko da, azokan edo, lehiaketaren eremu azkengabea. Bitartean Gobernua begira dago (espainolez ari, pentsatzen dut, neutralago izateko), kanpotik eta neutral, borroken gaineratik. Eta zerbait gehiengoak onar dezanean bakarrik onartuko du Gobernuak ere. Gobernuaren abstentzionismo- edo neutralismo-antzeko zerbait proposatzen da hortakotz (ez, alabaina, erabatekoa, interbentzionismo bitxiena gaineratzen bait zaio: justizia kosmiko baten antzera, indar sozial gutxiago duten joerei laguntza gehiago emango die). Azken batetan Gobernuak ez du berak deus erabakitzen, publikoan erabakita geratu dena onartzen baizik. Demokratikoago ezina. Hain ezina, Eusko Gobernuak, orain bertan, majo abstenitzen delarik, ez bait du praktikatzen. Horrelako konstrukzio bat paperean bakarrik egin liteke.

Menturaz egoera normal batetako arazo normalen artean horrelaxe jokatu beharko luke Gobernuak. Hots, indar *sozialek* nagusiarazten duten hizkuntz eredia hartu eta ofizialdu botere *politikoak*. Baina hemen eredia bera bait dago sortzeko (euskarara normalizatua bizitza publiko guztirako): eta horixe sortzea bait da problemaren gako guztia. Momentu honetan, larri baino larriago gabiltzala (euskararen heriotza posibilitate ondo erreala da), joera desberdinak elkarren lehian dabiltzalako, programa harrigarri hori gomendatzen zaio Gobernuari: ez alderdi hartu, egon neutral sintesia egin dadin arte. *Laissez faire, laissez passer* batez ere.

Zertarako behar ote dugu Gobernurik, galdetuko luke batek, gobernatu behar ez badu? Irabazitako borroka irabazteko aski ginen geu bakarrik, Gobernu gabe.

Hau dena, PNV barruko tirabira eta kontraesanen kontsiderazio askotxo ez bada, izan liteke Hiztegi Arauemaileko lanaren eta metodoaren transposizio bat. Hiztegiak (hizkuntzariak) ez du berak erabakitzen; bilatu egiten du zer dagoen «erabakita» (printzipioz, ze praktikan gauzak ez bait dira beti hain erabakita etortzen) eta hari ematen dio bere hiztegian lehentasuna. Hori ez da, ordea, geroa egiten, ez iragana biltzen, dabil-tzan eta euskararen normalizazio soziala, ez hiztegi arauemaile bat, egin behar duten politikoen kasua.

Gauza bat da normalizazio *linguistikoa*, bere maila guztietan: hori ez da politikoen egitekoa, printzipioz neutralak izan beharko lukete, linguistek emandakoa onartu (linguistikoki erabakita-

koa politikoki erabaki). Beste bat normalizazio *soziala*: hori politikoen egitekoa da, instituzio publikoarena. Lehenengoa egina balego, politikoen lana hura inplantatzea besterik ez litzateke izango. Baina egin gabe bait dago, politikoez, bigarrena egin ahal izateko, lehenengoa eragin beste erremediorik ez daukate. Zoritxarrez, normalizazio linguistikoa egiteko *obligazio* daukanik inor ez dago gizartean; soziala egitekoa daukana bai: Gobernua. Hor dago koxka. Politikoak, horrela, beren zorigaiztorako, lehenengoa ere inplikaturik geratzen dira. Eta ez daukate inplikatu gabe geratzerik.

Situazio benetan zaila politikoa: *kriterio politikoekin, funtsean kriterio politikoek balio ez duten kanpo batetan, ausartu eta arriskatu behar*ko dute. Problema horren aurrean konprentzioa eskatzea eta dena, nik onartzen dut. Baina egin beharra daukate, normalizazio sozialaren beren eginbeharra bete nahi badute.

Drastikoki esan: arazoa normalizazioa denez gero, auzitan ez dago UZEI, auzitan Gobernua dago. Gobernuak zeinekin eta nola egin normalizaziorako behar duen euskararen prestakuntza. UZEIrekin egin nahi duela? Ederki. UZEI gabe? Ederki, baita. Hori bere kontua du eta pragmatismo-kontua. Baina egin dezala.

Gobernua problemaren gainetik eta libre jartzen duen planteamendu bat, oso Gobernuaren adiskidezkoa dela, pentsa liteke. Soluzio bat ematen diola bere larrialdian (Urkirirekin eta Uxolarekin haserretu beharrik ez du izango; Bizkaiko independentista linguistikoekin bakea egin ahal izango da). Baina ez nago batere seguru hala denik luzarora. Interes kojuntural batzuegatik etorkizuna askotxo hipotekatzea iruditzen zait. Orain batua/ez-batua, h/ez-h, garbi/mordoilo, Alderdian dauden istiluen-gatik, normalizazio-arazoan neutral geratzeak, luzarora, eginkizuna zailagotzea besterik ezin ekar lezake. Gaur zaila dagoena, bihar ez da erraza egongo. «Zaharrak hil ala» konpontzen direnetakoak ez badira behintzat problema denak...

Seguruagoa iruditzen zait neri, bitartean kaosa haundiagotu egingo dela, Gobernuaren kreditoa gutxitu euskaltzaleen artean (beraz, kolaborantza zailagotu edozein sentidotan), euskaltzaleetara bera eta euskara indartzeko motibazioak itzali gizarartean..., normalizazioa, azkenean, zailago bakarrik ez, imposible bilakatu. Arazo hau ez dut uste biharko uztea dagoenik. Gaur da aski berandu.

Galdera bat ezin dut kendu burutik: Sarasolaren planteat

mendu honetan, ez Estatuturik eta ez ezer gabeko edozein administrazio demokratiko baino *zertara gehiago* gelditzen da obligatuta, agian diru gehixeago ematera aparte, Eusko Jaurlaritza? Euskararentzat berdín ote da Eusko Jaurlaritza bat eduki ala «Espainiako tesoro historikoak» begiratuko lituzketen Gobernu Zibil kulturalista eta eskuzabal samar batzuk soil-soil eduki? Euskara eta Eusko Jaurlaritza: pentsatzeko gai bat... Bi urte Eusko Jaurlaritza pasa ondoren, harekin hain exigentzia gutxi duten planteamenduak oraino posible badira, dena dela, Jaurlaritza hark berak horixe ematen duelako izango da. Zeharka bederen, ez ote da akusazio bat planteamendu horrek egiten diona Eusko Jaurlaritzari? Bi urte honetan PSOE edo egon izan balitz Eusko Gobernuan, eta gero teorizazio bat egin balute Gobernuaren eginkizunei buruz euskararekin, seguru asko gauza berdintsua izango zen, aterako zuketean planteamendua: utzi, utzi... Filosofia denak egoten dira errelitateak baldinpetuta. Beraz, hauek badira teoriak, bi urte Eusko Jaurlaritza eduki eta gero, horra nolakoak diren, planteamoldeok posibletzen dituzten errealitateak. Bi urte pasa eta gero...

7. — Prioritateen kontua

Mitxelenak UZEI kritikatu omen du: horretan ari zaigu norbait behin eta berriro. Eta gezurra ez da. Baina egia, egia ote da? Axal-axalean geratu gabe Mitxelenaren arrazoiak barnerrago begiratzen badira, beste konklusio batzuk berdintsu atera litezkeela, ikusten da. Adibidez: «Mitxelenak Euskaltzaindia kritikatu du». Gutxienez UZEI adina bai. «*Elbuyar* kritikatu du, ikastolak, UEU». Hori da kontua.

Mitxelenak benetan kritikatu duena UZEI baldin bada, gustatuko litzaidake niti esplikazio bat, atera dituen adibide konkretu guztietan zergatik Euskaltzaindia askoz akusatuagoa geratzen den UZEI baino, esate baterako. Eta Mitxelenak UZEIko hiztegiak txarrak direla, esan baldin badu (hori omen bait da inork bueltatzen ez dion sakea!), ez ote duen esanago, Euskaltzaindiak egin dituen gauzak, normalizazioan, askoz txarragoak direla. Edo *Elbuyar*-enak, etab., berdín da. Hobeto ikusi nahi duenak, egin beza zerrenda bat, puntuz puntu, kritikatu duen guztiarena. Eta begira beza zeini zenbat dagokion.

Utz dezagun hori.

Normalizazio prozesuan egiten ari garen gehiena, edo dena,

kritikatu du Mitxelenak. Agian euskararekin alderdi horretan daukagun panorama guztia da, Mitxelena disgustatu duena eta goitik beheraino denaren birplanteo radikal bat erro-errotik izango litzateke orduan, eskatu ere eskatu duena. Ni, oro har, ez nintzaioke oso deskonforme egongo. Badu, bai, birplanteo radikal baten beharra euskal kulturgintza guztiak. Eta, Gobernuak politika linguistiko global bati zinez ekin nahiez gero, agian posible ere izango litzateke birplanteo sakon bat.

Ni, honetan, esan beharra daukat argi eta garbi, «instituzionalista» naiz, kontsekuentzia guztiakin. Euskarak instituzioak behar ditu. Instituzio publikoak. Garbiago esan: euskarak PNVren beharra dauka, Gobernuaren beharra dauka, eta Gobernuaren hizkuntz politikari euskaltzaleok laguntzearen beharra. Hori garbi dago. Euskarak ez dauka «arazo pribatua» izaeririk.

Hain zuzen horixe espero dugu Gobernu honengandik: euskara salbatzeko programa bat. Indartzeko programa bat. Euskadi berreuskaldunduz joateko programa.

Eta horixe da ez dagoena. Dagoena, euskal kulturgintzari begiratzen badiogu, programazio baten koherentzia eta logika gabeko taldeak edo sektoreak eta ekintzak dira. Han euskal prentsa, hemen ikastolak, hor UZEI, bestean AEK, Euskaltzaindia nondibait, narratiba berriaren ahaleginak desanparoen, argialetxe bakoitzaren bere politika... Hor dabilta denak, bakoitza bere aldetik. Batzuk gaizki, besteak ez ondo. Baina «militantismoaren» miseria honetatik ateratzeko planik, koordinaketarik eta programa globalik inon ez dago. Hau, ordea, inondik etortzekotan, Gobernutik bakarrik etor daiteke.

Euskara salbatu, denok nahi dugu. Hori ez da aski, esango da: gerta liteke, salbatzeagatik, lana gaizki egiten delako, lardaskatu eta hondatu egiten dugula euskara (*uiuendi perdere causas* hura). Ez dut erraza ikusten, baina ukatu ez nuke egingo, gerta dakigukeela hori. Guk daukagun klasikoak edukirik eta, esaterako, Axular, etab., asko beldurtzerik ba ote dago zentzu horretan? Dena dela, momentu honetan problema hori egiaz larritzat jotzen duenak, ez zeukan zergatik geratu «arriskua dago» jeneral eta orokar soilean: joka daiteke konkretuago, guztion lagungarri, bai okerrak zuzenduz, eta orientazio konkretuak emanaz, arauak (eta Euskaltzaindiak, ez ote du ezer egingo?). Linguistek nahi adina barruti dute hor, nahi adina

kritika egiteko, nahi adina irakasteko linguista ez garenoi. Eskertuko genieke laguntza hori.

Euskara lardaskatzearena baino askoz larriagoztat daukat nik, halere, momentu honetan, euskara salbatzeko plan faltaren problema. Gobernuaren programarik ezarena. Euskal kulturaren dauden talde eta erakundeen dispartzioarena eta abandonuarena. Birplanteo bat, hortakoz, behar-beharrezkoa iruditzen zait. Eta eztabaida publikoa behar baldin bada, horretarako ez dut uste inor debate publiko baten aurka egongo denik, Gobernu bera ez bada behintzat. Ze guzti hau Gobernu gabe eztabaidatzeak zentzurik batere ez bait du, deporte hutsarena ez bada. Eta deportetarako badaude hobeak.

Izan ere, oso enpeinatuta dabil norbait, istilu guzti honen barne-barnean dagoen arazoa eta «izpiritua» prioritateena omen dela. Eta egiazko gaia hori izan arren, inork ez diola heltzen burdina goriari. Aurrenik prioritateak erabaki behar omen dira.

Erabaki, nork erabaki? Teoriaren teorian, prioritateak edozeinek erabaki ahal izango lituzke. Hitzegite hutsa izango litzateke, ez luke ezer balioko. Hitzegin, ordea, aski hitzegin da. Ez da hori falta dena. Prioritateak erabakitzea eginkizun politikoa da. Politikoa. Boterea duten politikoa. Eta beren filosofiaren arabera, politika orokarraren barruan, markatu behar ko dituzte prioritateak. Hori ez bait dago kultur eta hezkuntz politika guztiaren barruan isolatzerik. Orain artean behintzat puntu horretan aski abstenitu bagara, politikoen errespetuagatik izan da. Euskarak ez du inoiz erakunde publikoen ardurarik izan, hots, politika linguistikorik. Eta politika linguistiko serio bat goizetik gauera asmatzerik ez dagoela, denok bagenekien, bai goian ta bai behean. Gobernu baldin bada, alabaina, hutsegiten duena, ez dago zergatik beste inora joan haren erruen errudun bila. UZEIko langile sakrifikuengana gutxien-gutxiena.

Ez dago eskubiderik, prioritateen arazoak euskal kulturaren orain arte sekula aipatu ere egin ez balira bezala etortzeko, arazoa hori dela berak deskubritu uste duenaren haizeekin. (Ikaragarria da nolako desprezioarekin tratatzen duten beren ustezko periodista superkultoren batzuk euskal kultura guttia!). Mila aldiz eztabaidatu dira gorabehera horiek, mahai-inguruetan nahiz idatziz: hitzegin, mila aldiz hitzegin da liburu politikaz. Haur eta gazte literaturaren lehentasun beharraz eta egon diren diferentziak, ezagunak dira, Iosu Zabaletaren (*Hor-*

dago, EE) posturak adibidez. Literaturaren eta normalizazioaren arteko arazoez eta prioritateez ikustea dago *Ob Euskadi*. Literatura «garaia» ala kontsumo literatura potentziatu, aspaldikoa da, ez beti oso gozo eztabaidatua. Aspaldikoak ikastoletako eztabaidak, hiru (edo lau) eredu en gorabeherak, adibidez, inplikatzan duen guztiarekin. Aspalditxokoak Siadeco-ren «Hizkuntz plangintza batetarako oinarriak» ere, oker ez banago Euskaltzaindiaren beraren enkarguz prestatuak gainera. Aspaldikoagoak, oraino, Rikardo Arregiren prioritate seinalapenak, gero mila aldiz gogoratuak eta berraipatuak (eta AEKren hasierak, esaterako), etab, etab. Ikusi nahi duenak badauka zer ikusi. Azkenean Leioako «Euskalarien nazioarteko ihardunaldien» (1980) inguruan ere makina bat istilu sortu bazen, prioritateen arazoagatik izan zen. Eta prioritateen arazoa beti egon da nolabait presente euskal munduan. Besterik pentsatzea, euskal munduan denok espontaneista inuxente hutsak garelako pentsatzea da.

Gertatzen dena, da, orain, eta oraingo, euskaltzaleok prioritateen arazoa nahitaez puntu partikularrei buruz bakarrik eta barnekaldera planteatzen genezakeela, oso mugatuki: prioritateak ikastolan, prioritateak prentsan, prioritateak literaturan, etab. Nola erabaki *geure* ekintzaren barruan prioritateak. Eta ez daukagula, orokarki eta globalki, prioritateak *programa global* batetan planteatzerik, hezkuntza eta kulturgintza osoari buruz, horrek eskatuko lukeen guztiarekin eta moduan. Hori, izan ere, amets bat edo kixotada bat izango litzateke, edozein partikularrek bere gabinetean eginda; gobernu programa bat izango litzateke, gauzatzeko boterea eta gogoia duenak (eta datuak) eginda. Eta hori, edo Gobernuarekin bakarrik egin ahal izango litzateke (Gobernuak euskaltzaleekin batera egin nahiko balu), edo Gobernuak bakarrik egin lezake sentido piska batekin.

Horixe da Gobernuari kritikatzan zaiona: ez duela plan globalik. Hau da:

- ez ditu markatu prioritateak, berari bait dagokio eta ez besteri.
- normalizazioak euskaltzale guztien kolaborantza eskatzen badu (hau ere plangintzan sartzen da): daraman politikak gehiago dirudi euskaltzaleak Gobernuarekin zapuztaraztekoa, haiek biltzekoa eta elkarlan giroa sortzekoa baino.
- normalizazioak Euskadi osoarekin (euskaldunak ez direnekin ere) kontaktu behar badu, Gobernuak oso

gutxi egin du euskararen aldeko giroa bizteko eta indartzeko, dinamika sozial bat sortzeko. Beste enpeinu bat ikusi da Lemoizen inguruan jendea mentalizatzeke.

Badirudi, euskararen interesa sozialki gutxituz doala (Alderdien baitan ezin askoz gehiago gutxituko da); euskaltzaleok elkarrengandik inoiz baino urrunago gabiltzala, bilduago ibili ordez. Atzeraka goazela, beraz, eta euskararen aldeko ekintza bortitz bat, kanpaina bat, geroz eta zailagoa izango dela. Zabalduz doa desanimoa eta dasanimo honetan Gobernuua ez dago zerikusirik gabe (*Muga*-ko artikuluak, berriz, ez dakit inor oso animatuko ote zuen, bestela ere euskaltzaleok aldizkari hartatik animo askorik inoiz ez dugu hartzen baina). Martxa honetan, zer eginik ez dagoenean etorriko dira... planak eta programak. Eta Irlandara joango gara. Zetorren bultzada eta dinamika aprobetxatzen behintzat ez da jakin.

8. — Normalizazio linguistikoaren gaurko planteamenduak.

Errealismoa eta prioriteteak begiratu beharra aspaldiko gaiak ditu Mitxelenak. Maximalismoen kritikak ere. Eta, beste gauza askotan bezala, Mitxelenaren aspaldidaniko zenbait jarraitzaile horretan ere jarraitun izan da. Gainera Mitxelenak arazo pertsonalak ere baditu horiek: kritiko batek baino gehiagok bota izan bait dio, berak bere lan zientifiko guztia erdaraz egiten duela (horrelakoei buruz, errealismoaren eta prioriteteen arazoak ere planteatuz hortakoz, eta arrazonatuz, 1956, 1960, 1969, 1974, 1977, 1980, gutxienez, ikusi dugu: Mitxelenaren apur bat ezagutzailearentzat ez zegoen, beraz, *Zeruko Argia* galduren bat misterioitsuki desenterratzen ibili beharrik, ridikuloa da. Euskal Herriko Unibertsitateaz mintzatu den bakoitzean atera izan du gai hori bestalde: Bilboko Santiago Apostolera joan beharrik ez zegoen jakiteko). Eta ni neu, esate baterako, guzti horretan Mitxelenaren arrazoiak arrazoizkoak iruditzen zitzaizkidan haietako bat izaten nintzen: «si la teoría de la relatividad se hubiera escrito en euskara...» Lotsa piska bat ere sentitzen genuen, oraino ez gaitu eta erabat abandonatu zentzu komunak.

Ni esaten dut eta gu esan beharko nuke: sentiera berdintsua ikusi bait dut beti UZEIko lankideen artean.

Beste edozein gauza bezala mundu honetan, ordea, UZEI

bere inguruko eta barneko errealitateak baldinpeturik sortu zen, eta haren planteamenduak ere, bere aziertoekin eta failoekin, nahitaez historikoki kondizionatuak dira, denborak erakutsi-ala berrikusi eta bi-moldatu beharrezkoak. Inor ez da lege horretatik salbatzen eta UZEIk ez dauka zergatik salbatu. Baina hori ez da arrazoirik, Ibarzabalek egiten duen eran, UZEIren proiektu gutzia kixotismo edo extremismoren obratzat hartzeko.

Edozeinek onartuko luke UZEIn, uste dut, honelako sententzia sakon bat: «Es hora de fjar sin demora unos criterios de ámbitos de utilización del euskera y, a partir de ellos, los grados, dentro de un plan racional y progresivo». Halaxe da, eta oraindik egin ez bada, ikus bedi zeinena den hutsegitea. Edo beste hau ere: «Plantear la política lingüística en función de un planteamiento doctrinal y abstracto [noiz planteatu ote du UZEIk sekula «politika linguistikorik»?], sin referirse a las condiciones reales de nuestro país puede llevarnos a un callejón sin salida». Honelako jeneralidadeekin ez da erraza deskonforme egotea. Baina Gobernuaren edo ez dakit zeinen problema horiek ez lirateke UZEIren gainera projektatu behar. Beste hau, aldiz, ez dut uste inola ere egia historikoari dagokionik: «UZEI responde a muchas cosas, entre otras a una angustia por euskaldunizar «ahora y de arriba abajo» [zer aipatzen da hemen?] a este país? (*Deia*, 1892-1-24),

Gutziz alderantziz UZEIk, sortu zenean, momentuko baldintza errealean, premien eta posibilitateen azterketa errealista bati erantzuten zion, bere trajektoriak erakutsi duen moduan, inguratu zaion hainbeste jendek batez ere. UZEIk historikoki zeri erantzun dion, irakatsi nahi diezagunak, ondo egingo du, sortu zen aurreko eta uneko azterketen eta dokumentuen bidez argumentatzea. Bestela, norbere kaskoa eta susmoak beste oinarri gabeko «interpretazioek» ez digute deus balio.

Ez dut uste, halere, oraingo gure problema hori dugunik, UZEIren defentsa historiko bat egitea izan behar duenik ere. Nire lana behintzat ez da. Problema beste hau da: UZEI errealitate batetan sortu zela eta oraingo errealitatea bestelakoa dela. Garai bateko haren planteamenduak agian zerbait desfasatuak egon litezkeela beraz. UZEIren planteamenduak botere publiko batek asumitu nahi izatekotan batez ere.

UZEI 1977an sortu zen. Orduko gure ustez euskal kulturako lorpen nagusia, frankismoaren aspiko urteetan, irakaskuntzan zegoen: ikastoletan. Kontuan eduki behar da nola baloratzen

zen konkista hori, birkonkista nazional bezala; eta orduan euskararen etorkizunerako gure hizkuntzaren irakaskuntzan finkatzeari ematen zitzaion inportantzia (euskal TB batetan ezin amets egin ere!). Urteotako euskaltzaleen kontzientzian, euskararen planteamenduetan beti leku zentrala irakaskuntzak hartzen du: ikastolek, lehenengo; eta, 1976az gero, Unibertsitateak.

1973az gero Udako Euskal Unibertsitate (UEU) bat ibili bazebilen, Ipar Euskadin, baina 1976an hain zuzen Euskal (edo Euskal Herriko) Unibertsitate baten arazoa pilpil agertzen da kalean. Distritoaren auzia. Urte hartakoak dira J. Lasaren *Universidad Vasca*, Orellaren artikulu historikoak gai berari buruz, K. Santamariarenak DVn, *El País*-en, *Z. Argia*-n; Mitxelenaeren interbentzioak, mintzoz (Uztaritzen, Bergaran) nahiz idatziz, *Punto y Hora*-n, behin eta berriro, JAKINen, etab., euskal Unibertsitateaz beti. Larri horixe zegoen. Hizkuntzari gagozkiola, bistan zegoen «euskal» Unibertsitaterik ezin edukino genuela, Euskal Herrikoa edukitzea ez zen gutxi. Dena dela, polliki-polliki euskarak Unibertsitatean ere sartu beharko zuela, zalantzarik ez zegoen. Eta, euskara Unibertsitatean lantzeko asmoz, ikasle unibertsitariak beren zenbait elkarte sortuak zituzten (ik. informe bat in JAKIN 1, 1977, 130-135). Giro honetan sortzen da *Unibertsitate Zerbitzuetarako Euskal Ikastetxea* (UZEI). Ez, noski, Unibertsitateari bakarrik begira (izenak bat baino gehiago engainatu bide du), euskarari bidea irekitzeko baizik Unibertsitate-RA Beharbada momentuko euforiak baldinpetuenetako gauza bat UZEIren izena bera da, programa bera baino gehiago.

«Zertarako izanen da UZEI? Lerro gutitan esanez, Euskal Herriko unibertsitalaurreko eta Unibertsitateko kultura euskalduntzeko izango litzateke ikas-leku hau. Orain artean ikastoletan burutu den euskalduntzeari segida emateko da UZEI (...). Lehen-lehenik EGB/Unibertsitateen artean betelan handi bat egin beharko du UZEIk, lanabes lagungarriak sortuz, eta baita horretarako irakasleei zenbait laguntza eskeiniz. Baina, beti ere, hortik gora jo beharko du, Unibertsitatera. UZEIk *euskarazko* Unibertsitatea posibleztatzen lanegin beharko luke».

UZEIko Textu-Hiztegien projektua errealista al zen, prioritateen logika batetan primatu behar zena?... Ez nintzateke ezetz esaten ausartuko.

Lehenengo, 1977 aldera azaldu ziren beste asmo edo projek-

tu batzuekin konpara liteke eta neurtu. Adibidez, esperantza guztiak Euskal Herriko Unibertsitate batetan ezartzen zituzten plan moduekin. Berez, euskararen normalizazio linguistikoa izan liteke eskolaren beraren eta Unibertsitatearen eginkizuna. Baina hemen ez da eztabaidatzen printzipioa: euskarak instituzio publikoen barrutik aurkitu behar duela desarroilabidea (Unibertsitate barrutik, ez «Paraunibertsitatearen» batetatik; eskola nazionaletik, ikastolatik baino gehiago). Hori onartu eta gero sortzen da errealismoaren galdera: orain eta hemen, zein da jokabide errealistena? Alegia, oraingo eta hemengo Unibertsitatean (inolak transferentziarik gabekoan) nolako errealitatea daukagun ikusirik; oraingo eta hemengo eskola nazionaletan daukagun errealitatea ikusirik. Zein beste plan agertu da orain artean errealistago UZEIrena baino «euskarazko Unibertsitatea posibleztatzeko» eta irakaskuntzan balioko duen euskararen normalizaziorako? UZEI ez zen, eta ez da, «Paraunibertsitate» baten kontsakarzioa: gure errealitate apalari egiten zitzaion eta zaion kontzesio errealista apala besterik ez da. Eta askoz gutxiago zen eta da euskara goitik behera eta derrigorrean inposatzeko doktrina intolerante itsuren baten produktua.

Bigarren, Hiztegietatik jo izana eztabaida liteke. Horretarako, zergatik hortixe jo zen azaltzeko, historia luze bat kontatu beharko litzateke eta ez da posible. Batez ere 1977ko ikusmoldeak gogoratu beharko genituzke berriro. Besteak beste, ez gehiegi luzatzeko, hauxe bakarrik gogoratuko dut: euskarari «el valor de vehículo de cultura» itzuli behar zaiola, «lenguaje técnico y científico» gisa ere balio behar digula, etab., agertu ondoren, EAJ-PNVren Iruñeko Batzar Orokorrak berak, 1977ko martxoan, «...la elaboración de vocabularios, la utilización del euskera en los medios de comunicación social, etc., son apreciados en todo su valor por el partido» aitortzen zuen. Eta euskaltzaleen arteko giro arrunta, orduko uste korrienteena, isladatu besterik ez zuen egiten noski.

Bitartean, alabaina:

- irakaskuntzako errealitatea biziki aldatu da eta aldatuz doa Euskal Herrian, batetik;
- bestetik, eremu eta eske berriak sortu dira normalizaziorako irakaskuntzatik kanpora ere.

Beharbada ordua da normalizazioaren arazo guztia beste modu batzuetan planteatzeko. Izan ere datu berri asko dago, inportanteenean bakarrik bil bait daitezke denak: euskal Botere Pu-

bliko bat (eztabaidatua, baina) badagoela eta, Preautonomikoan ez bezala, (eztabaidatua, baina) abertzale dena hain zuzen.

Errealitate berriak ustekabean harrapatu gaituela esango litzateke. Programa gabe. Hemen hasten da egiazko problema, gortina guztiekin ere estaltzerik ez dagoena.

Egia esan, honaz gero ez zait erraza egiten jarraitzea, bukatzea alegia. Arrazoi nagusi honexegatik: bere ideiak, analisiak aportatu, edozein euskaltzalek egin dezake; programa egin, Gobernuak egin behar zuen eta, ez bait du egin, berak egin behar-ko digu noizpait. Agian ari da zerbait prestatzen (bai omen): zer, nola, informaziorik ez dago batere. Gure Gobernuak, euskararekiko politikari buruz batik bat, misterio santu hutsa da. Noizean behin egunkarietan albisteren bat egertzen da («zereko zera prestatzeko bideak berehala hasiko omen dira pentsatzen»), edukin konkretu argirik sekula ez da erakusten. Daturik ez dago eta zurrumurruekin hobe da ez operatu. Zain egon behar-ko dugu Gobernuak bere klandestinitatetik atera dadin arte. Besteak beste, eta bromak aparte, beharra daukagulako. *Dum haec Romae geruntur*, izan ere, galdu-galduta dabil bere kulturgintza apurrean gure Caio gaisoa, betiko euskaltzale sakrifikatu inuxentea.

Lehenengo ikastola eta Unibertsitateaz gainera normalizazioaren eskea orain Administrazioan, TBan, etab. gehituz doakigularik, ba, Gobernuak arazo larri honi erantzun egoki bat bilatu nahiko djola, espero dugu, adabaki hutsak jartzera mugatu gabe. Uste dut, gainera, Mitxelenaekin, luzarora esku pribatuetan uzterik ez dagoela «servicios que deben ser públicos» (deben!). Ez dakit zein publikotasun formularekin, baina, uste dut, konkretio gehiagotan sartu gabe, Euskadiko Orkestra bat sortzen duen Gobernuak, HABE bat sortzen duen Gobernuak, normalizazioaren eske guzti honi erantzungo dion *zerbitzu publiko bat* sortu beharra daukala. Publikoa eta ofiziala.

1982-2-27

J. A.